

Discourse Analysis of *Dorraye Nadere* based on Fairclough's Discourse Analysis Approach

Nasrin Khani
Gholamreza Salemian
Amer Ghaytouri⁵

Abstract

One of the new methods of text analysis is critical discourse analysis. In this way, in order to derive the relations of power and ideology from the underlying layers of the text, in addition to paying attention to the phonetic, linguistic, and literary features of the text, factors outside the context, namely situational, cultural, and social contexts are also considered. The purpose of this study was to explore the verbal strategies proposed by Fairclough in *Dorraye Nadere*, to explain the role of these strategies or discourse patterns in shaping the specific style of the text, and to find the dominant discourse in the book based on the characteristics of critical discourse analysis. This study was conducted by using the content analysis method with an integrated method (both qualitative and quantitative ways). The statistical population of the present study was the full text of *Dorraye Nadere* book. The sampling method was randomly selected and the sample size was calculated based on Cochran's formula. The findings of the study indicated that the text of *Dorraye Nadere* has discursive structures so that power relations can be achieved in the lower layers. An examination of the *Dorraye Nadere* from the point of view of vocabulary, grammar, and cohesion showed that the characteristics considered in Fairclough's various formal values in this text. At the level of interpretation, the manifestations of temporal texture and the relationship between power and ideology were quite evident in the text of *Dorraye Nadere*.

Introduction

One of the most tumultuous periods in the history of Iran is the last years of the Safavid era the entire Afsharid period. Various historians have reported on that period. One of the most famous of them was Mirza Mehdi Khan Estarabadi. A number of factors have contributed making the works of Mirza Mehdi Khan special. First of all, he lived in the same age and was at the heart of events. Furthermore, he was aware of the internal events of the era, as he was both the official secretary and the official historian of the era. The other issue is Mirza Mahdi's technical prose which has made *Dorraye Nadere* one of the most complex Persian texts that has its own stylistic attractive features. In the present study, the investigation of the aforementioned book was considered in order to reach the underlying layers of the text of that book by using one of the theories of text analysis, namely, critical discourse analysis.

Materials & Methods

This research was done by the content analysis method with a combination of quantitative and qualitative approaches. The statistical society of the present study was the text of the book *Dorraye Nadere*. In this study, the authors have considered the whole statistical population that was based on systematic random sampling methods (systematic or regular) and have dealt with a part of the text. In this study, the statistical population size included 719 pages and the statistical sample size was 250.5; therefore, the sampling interval was 2.87. Then, between 1 and K, a number was randomly selected, and then the next units or individuals were selected with K distance from the same number; therefore, pages; 1, 4, 7, 10 ... were considered as the examples of this research. But, because in literary research, the sequence and coherence of speech are important for achieving the goal, and breaking the word into 1-page, 4-page pieces does not seem very reasonable, the 719-

PhD Graduate of Persian Language and Literature, Razi University, Kermanshah, Iran.

Associate Professor of Persian Language and Literature, Razi University, Kermanshah, Iran. Corresponding Author
 Email: salemian@razi.ac.ir.

Associate Professor of Linguistics, Razi University, Kermanshah, Iran.

page text was divided into eight 90-page sections. Then, according to the volume of the extracted samples using the formula, which was almost one-third of the text, the initial third of every 90 pages (i.e. 32 pages) was selected. Therefore, 256 pages of the 719-page text form included the volume of the sample study.

Discussion of Results & Conclusions

Critical discourse analysis is one of the new methods of text analysis. In this way, in addition to paying attention to the phonetic, linguistic and literary features of the text, the factors outside the text (situational, cultural and social context) are also considered with the aim of extracting power-ideology relations from the lower layers of the text. One of the most important approaches in this regard is the approach of Fairclough, an English linguist. In his view, discourse analysis is examined at three levels: description, interpretation, and explanation. It seems that the goal of Fairclough for the division of the critical discourse analysis into three parts is to approach the theoretical basis of the intended approach, otherwise, in practice, the distinction between these three stages may not be very open to reaching the discourse embedded in the text. Therefore, as the researcher describes the text, in order to clarify the discourse, it is necessary to consider the interpretation and explanation as well. In the present study, it has been tried to interpret and explain to some extent at the same stage of the description on the basis of this point and to avoid distancing oneself from the traditional methods. The stages of interpretation and explanation should be independent as two parts, after the description. Examining *Dorraye Nadere* from the perspective of words showed that the features considered in the Fairclough's approach were within the framework of various formal values in this text. There were several words considering the experimental value of words (phrasal or antithetical expression, extreme phrasing, and main semantic relations), the value of the relation of words (euphemism), and the expressive value of words (metaphor).

In grammatical studies of the examined sample, from the perspective of verbal processes, 1040 verbs (equal to 53.06% of verbs) out of 1960 verbs have been assigned to actions. This showed that the author was not passive in expressing events. He was biased instead in his speech. Considering the fact that *Dorraye Nadere* is a historical text and the doer of the action is recognized in historical reports, the number of active sentences include 1875, while it is 85 for the passive verbs. Also, given that positive sentences are naturally used more than negative sentences in speech and writing, the situation is similar in *Dorraye Nadere* (1870 positive verbs versus 90 negative verbs). The study of the section showed that out of the total of 1960 verbs in this section, 1797 verbs, that is, 91.6% of the verbs, were predicative. Also, the author has used the tools of probability and certainty in accordance with his intended content and has induced the desired aspect.

During the Safavid and Afshari periods, the economy was based on agriculture. The heavy taxes were levied on farmers. In addition to relying on the booty, Nader also considered raising taxes to cover the costs of his campaigns, which worsened the economic situation of the people day by day. Among the negative social characteristics of Nader period and, of course, his own traits, we can mention his attention to the slander of the speakers, the appointment of incompetent people instead of the deserving ones, and the violence and cruelty of his heart.

Most of the prefaces of *Dorraye Nadere* are from the Holy Quran and the verses and narrations of the Infallibles (AS). In addition, these texts are full of Persian and Arabic poems and proverbs.

Nader Shah made changes both in the structure of power and in the ruling ideology. Nader had realized that leaving the hands of the pillars of power (military-lordly classes, local rulers, bureaucrats, and clerics) might be a problem for him. So, he seriously restricted the influence of the clergy. Reducing the influence of the clergy was not easy given their spiritual status. Nader said that changing the official religion was the best way to make this possible.

Keywords: Afsharid Dynasty, Critical Discourse Analysis, *Dorraye Nadere*, Estarabadi, Fairclough.

References

1. Abbasi, F. (2015). *Critical Analysis of the Dominant Discourse in Forough Farrokhzad's Poems Based on Fairclough's Theory*. Tehran: Islamic Azad University, Central Tehran Branch.

2. Abu Mahboob, A. (2008). *Construction of Persian Language*. Tehran: Mitra Publication.
3. Aghagolzade, F. (2012). *Comparison and Critique of the Approaches of Word Analysis and Critical Word Analysis in Production and Understanding*. PhD Thesis, Tehran: Tarbiat Modarres University.
4. Aghagolzade, F., & Maryam Sadat, G. (2007). Dominant Approaches to Critical Discourse Analysis. *Language and Linguistics*, 3(5), 39-54.
5. Aghagolzade, F. (2004). *Research Methodology in Critical Discourse Analysis*. Proceedings of the 6th Iranian Linguistic Conference, Tehran: Allameh Tabatabai University.
6. Aghagolzade, F. (2006). *Critical Discourse Analysis*. Tehran: Elmi Farhangi Publication.
7. Aghagolzade, F. (2007). Analysis of Critical Discourse and Literature. *Literature Research*, 1(1), 17-27.
8. Arabzade, F., Hayati, Z., & Ishani, T. (2016). Critical Analysis of Discourse on the First *Boustan*. *Research on Persian Language and Literature*, 42, 1-30.
9. Arjmandi, M. (2010). *Explain the Interpretation of the Translation of Short Stories in the Context of a Critical Discourse Approach*. PhD Thesis, Tehran: Tarbiat Modares University.
10. Ashrafiyan, K. Z., & Aronova, M. R. (1977). *Government of Nader Shah Afshar*. Translated by Hamid Amin, Tehran: Shabgir Publication.
11. Behbahani, M., Khakpour, S., & Garji, M. (2013). A Critical Study and Analysis of the Discourse of Romance of Long Winter. *Fictional Studies*, 1(4), 5-22.
12. Ebrahimi Lialkol, S. (2013). *Aesthetic Analysis of Dorraye Nadere of Mirzadeh Mehdi Khan Estarabadi According to Roman Jacobsen's Theory*. Master Thesis, Rasht: Guilan University.
13. Estarabadi, M. (1962). *Dorraye Nadere*. Edited by Seyed Jafar Shahidi, Tehran: National Works Association.
14. Fairclough, N. (2000). *Critical Analysis of Discourse*. Translated by Fatemeh Shayesteh Pirane and others, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Office of Studies and Media.
15. Fakhmanzadeh, P. (1996). *The Role of Theological Institutions*. Master Thesis, Tehran: Institute of Humanities.
16. Faqih Malek Marzban, N. & Ferdowsi, M. (2013). Government Discourse in *Golestan Saadi*. *Journal of Political Science*, 7(3), 7-40.
17. Fazeli, M. (2004). Discourse and Critical Discourse Analysis. *Journal of Humanities and Social Sciences*, 4(4), 81-107.
18. Fooladi, Sh. (2014). *A Study of the Effects of Rhetoric in the Book of Dorraye Nadere*. PhD Thesis, Qazvin: Imam Khomeini International University.
19. Fotouhi, M. (2012). *Stylistics of Theories, Approaches and Methods*, Tehran: Sokhan Publication.
20. Foucault, M. (1991). *Disciplinary Power and Meta-humanity*. Translated by Farhang Rajaei, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
21. Ghodsi, M., Yahaghi, M, J., & Pourkhalghi Chatroudi, M. (2014). A Study of the Text of Massoud Ghaznavi's Letter to Arsalan Khan in the History of Beyhaqi with the Method of Critical Discourse Analysis. *Literary Research*, 184, 71-103.
22. Gholamalizade, K. (2011). *Structure of Persian Language*, Tehran: Ehya Ketab Publication.
23. Hajizade, M. (2003). *History of Mirza Mehdi Khan Estarabadi and its Effect on Historiography in Zandiye and Qajar Periods*. MA Thesis, Tehran: Al-Zahra University.
24. Hosseini Sarvari, N. (2011). *Analysis of the Discourse of Saa'ee*. *Journal of Persian Old Literature*, 5(1), 67-89.
25. Jahangiri, J., & Bandar Rigizadeh, A. (2013). Language, Power, and Ideology in Norman Fairclough's Critical Approach to Discourse Analysis. *Theoretical Policy Research*, 14, 87-82.
26. Jurgenson, M., & Phillips, L. (2010). *Theory and Method in Discourse Analysis*. Translated by Hadi Jalili, Tehran: Ney Publication.
27. Khyampur, A. (1996). *Persian Grammar*. Tehran: Tehran Bookstore.
28. Kurti, A. (2017). *History of Me and Nader Shah of Iran (Events of Abraham Kurti's Family)*. Tehran: Tahoori Publication.
29. Mehdipour, A. (2013). *A Study of the Discourse of Power and Language in Beyhaqi's History Based on the New Historialist Approach*. MA Thesis, Sabzevar: Sabzevar Teacher

Training University.

30. Meshkoot Al-Dini, M. (2010). *Persian Grammar Based on Pattern Theory*. Mashhad: Ferdowsi University Press.

31. Mirzabiani, M., Alavi Moghaddam, M., Estaji, E. & Shahparzad, K. (2019). An Analysis of the Critical Discourse of the Concept of 'Power' in the Proceedings of the Novel of the Passed Age (Eqlimbad) based on the Discourse Model of Norman Fairclough. *Contemporary Persian Literature*, 9(2), 363-385.

32. Mohseni, M. J. (2012). Research in Theory and Method of Analysis ofllggg''s Discourse. *Socio-Cultural Knowledge*, 3(3), 63-86.

33. Moradpour Jaghdari, E. (2015). *Stylistics of the Layers of Letters in the History of Beyhaqi Barvikard Analysis of Critical Discourse*. MA Thesis, Bandar Abbas: Hormozgan University.

34. Naseri, Z., Faruqiahvandalan, J., Naseri, A., & Mohammadi, E. (2015). Analysis of the Critical Discourse of the Story of the Death of Bonsarmshkan Based on the Approach of Norman Fairclough. *Language Science*, 3(4), 85-110.

35. Natel Khanlari, P. (1994). *Persian Grammar*, Tehran: Toos Publication.

36. Parsa, S. A. & Mahdavi, D. (2011). Study of Semantic Maps Meaning of Question Sentences in Shams's Lyric Poems. *Quarterly Journal of Persian Language and Literature*, 19(71), 29-58.

37. Qasempour, M., Eghbali, A., & Salehpour, M. (2010). A Study of Symbols of Synonyms and Their Analysis in Majma al Bayan. *Research Journal of Quran and Hadith*, 7, 163-184.

38. Rajaei, M. K. (2000). *Ma'alem al-Balaghah in the science of the Meanings of Al-byan and Badi*. Shiraz: Shiraz University.

39. Rashidi, S., Bagheri Khalili, A., & Pirooz, G. (2017). Chubak's Discourse in Tangsir, *Literary Research Text*, 21(72), 35-62.

40. Rezapour, J. (2013). *Discourse Analysis of the History of Beyhaqi*. MA Thesis, Babolsar: Mazandaran University.

41. Rostami, F., & Monfared, M. (2012). The Study and Analysis of the Discourse of the Emirate-Centered Discourse in Sharaf al-Din Ali Yazdi's Zafarnameh. *Historical Research*, 3 (2), 45-64.

42. Sadeghi, A. A., & Arjang, G. (1979). *Recipe for the Fourth Year of Culture and Literature*. Tehran: Iran Textbook Organization.

43. Shabani, R. (2009). *History of Iran in the Afsharid Era*. Tehran: Sokhan Publication.

44. Soltani, S. A., & Asghar, A. (2004). *Power, Discourse and Language: Mechanisms of Power Flow in the Press*. PhD Thesis, Tehran: Allameh Tabatabai University.

45. Soltani, S. A. (2005). *Power, Discourse and Language: The Mechanisms of Power Flow in the Islamic Republic of Iran*. PhD Thesis, Tehran: Allameh Tabatabai University.

46. Torke Harchegani, E. (2012). *Analysis of the Critical Discourse in Jami's Baharestan*. MA Thesis, Tehran: Tarbiat Modares University.

47. Vahedi, V., & Zarisadat S. (2016). Analysis of the Critical Discourse of the Stories of Jalal Al-Ahmad and Simin Daneshvar. *Critical and Psychological Research*, 3(25), 203-223.

48. Vahidian Kamyar, T., & Omrani, G. (2003). *Persian Grammar* (1). Tehran: Samat Publication.

49. Van Dijk, T. (2000). *Ideology and Discourse: A Multidisciplinary Introduction*. Retrieved from <http://www.hum.uva.nl/teun>.

50. Van Dijk, E. (2003). *Studies in Discourse Analysis: From Text Order to Critical Discourse*. Translated by Pirooz Izadi et al. Tehran: Media Studies and Research Center.

51. Yarmohammadi, L. (2004). *Common and Critical Discourse*, Tehran: Hermes Publication.

فصل نامه متن شناسی ادب فارسی (نوع مقاله: پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال دوازدهم
شماره سوم (پیاپی ۴۷)، پاییز ۱۳۹۹، صص ۸۹ - ۱۱۲
تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱
doi: [10.22108/RPLL.2020.121378.1663](https://doi.org/10.22108/RPLL.2020.121378.1663)

تحلیل دره نادره بر پایه رویکرد تحلیل گفتمانی فرکلاف

نسرین خانی
غلامرضا سالمیان
عامر قیطوری

چکیده

تحلیل گفتمان انتقادی یکی از شیوه‌های جدید تحلیل متن است. در این شیوه برای استخراج مناسبات قدرت و ایدئولوژی از لایه‌های زیرین متن، افزون‌بر توجه به ویژگی‌های آوایی و زبانی و ادبی متن، به عوامل بیرون از متن - بافت موقعیتی و فرهنگی و اجتماعی - نیز توجه می‌شود. این پژوهش با هدف یافتن راهبردهای کلامی مطرح در رویکرد فرکلاف در دره نادره، تبیین نقش این راهبردها یا الگوهای گفتمانی در شکل‌گیری سبک خاص متن و یافتن گفتمان حاکم بر کتاب بر پایه ویژگی‌های تحلیل گفتمان انتقادی انجام شده است.

این مقاله به روش تحلیل محتوا و با شیوه تلفیقی (هم کمی و هم کیفی) صورت گرفته است. جامعه آماری این پژوهش متن کامل کتاب دره نادره است. نمونه‌گیری به روش تصادفی سامانمند، انتخاب و حجم نمونه بر پایه فرمول کوکران محاسبه شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد می‌توان در لایه‌های زیرین دره نادره به مناسبات قدرت دست یافت. بررسی دره نادره از نظر واژگان، دستور و انسجام نشان داد ویژگی‌های مدنظر رویکرد فرکلاف، در چارچوب ارزش‌های گوناگون صوری در این متن وجود دارد. در سطح تفسیر و تبیین نیز نموده‌های بافت موقعیتی و مناسبات قدرت و ایدئولوژی در متن دره نادره کاملاً آشکار است.

واژه‌های کلیدی

دوره افشاریه؛ تحلیل گفتمان انتقادی؛ دره نادره؛ استرآبادی؛ فرکلاف

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه رازی، ایران، khani.nsrin@razi.ac.ir
دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه رازی، ایران (نویسنده مسئول)، salemian@razi.ac.ir
دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه رازی، ایران، amer@razi.ac.ir

Copyright © 2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

۱- مقدمه

یکی از دوره‌های پرتلهاب تاریخ ایران، واپسین سال‌های عصر صفویه و سراسر دوره افشاریه است. مورخان گوناگون گزارش‌های آن دوره را به ما رسانده‌اند. یکی از نامدارترین آنها میرزا مهدی‌خان استرآبادی است. چند ویژگی باعث شده است آثار میرزا مهدی‌خان آثاری ویژه برشمرده شود: نخست آنکه او در همان عصر می‌زیست و در بطن رخدادها بود؛ دیگر آنکه چون او هم منشی رسمی و هم مورخ رسمی درگاه نادر بود، از درونی‌ترین وقایع عصر آگاه بود؛ سوم آنکه نثر متکلف و فنی میرزا مهدی - که باعث شده است دره نادره‌اش یکی از مغلق‌ترین متن‌های پارسی به شمار رود - جذابیت‌ها و ویژگی‌های خاص سبکی خود را داراست. در این پژوهش بررسی کتاب یادشده مدنظر قرار گرفت و برای رسیدن به لایه‌های زیرین متن از تحلیل گفتمان انتقادی، یکی از نظریه‌های تحلیل متن، استفاده شد.

۱-۱ بیان مسئله

تحلیل گفتمان انتقادی یکی از شیوه‌های جدید تحلیل متن است. در این شیوه، افزون‌بر توجه به ویژگی‌های آوایی، زبانی و ادبی متن، به عوامل بیرون متن (بافت موقعیتی، فرهنگی، اجتماعی) نیز توجه می‌شود؛ با این هدف که مناسبات قدرت و ایدئولوژی از لایه‌های زیرین متن استخراج شود. یکی از مطرح‌ترین رویکردها در این باره، رویکرد فرکلاف، زبان‌شناس انگلیسی است. از نظر او، تحلیل گفتمان در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین بررسی می‌شود. به نظر می‌رسد هدف فرکلاف از تقسیم تحلیل گفتمان انتقادی به سه بخش، روشمندکردن مبنای نظری رویکرد مدنظر خود بوده است؛ وگرنه در عمل شاید تمایز بین این سه مرحله چندان راهگشای رسیدن به گفتمان نهفته در متن نباشد؛ از این رو همانجا که پژوهشگر متن را توصیف می‌کند، برای روشن کردن گفتمان، ناگزیر است تفسیر و تبیین را هم در نظر بگیرد. در این پژوهش کوشش شده است، بر مبنای این نکته، در همان مرحله توصیف تاحدی تفسیر و تبیین نیز انجام شود و نیز برای اینکه از روش معهود پژوهشگران دیگر فاصله گرفته نشود، مرحله‌های تفسیر و تبیین به‌عنوان دو بخش پس از توصیف استقلال داشته باشد.

۲-۱ ضرورت و اهمیت پژوهش

بررسی و تحلیل متون کهن فارسی برپایه نظریه‌های جدید ادبی، از یک‌سو میزان انطباق این نظریه‌ها را با متون سنتی ما آشکار می‌کند و از سوی دیگر دریچه‌های جدیدی از محتوای مورد نظر نویسندگان آن متن‌ها را به روی ما می‌گشاید؛ آنچنان‌که در این پژوهش با کاربردی رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، توانستیم به لایه‌های زیرین متن و روابط قدرت آن روزگار دست یابیم.

۳-۱ تعاریف و مبانی نظری

۱-۳-۱ گفتمان

واژه «discourse» در زبان فارسی به مباحثه، گفتمان، گفتار، گفت‌وگو و سخن ترجمه شده است. اجماع روشنی درباره چستی گفتمان و شیوه عملکرد و تحلیل آن و نیز توافق عامی درباره تحلیل گفتمان وجود ندارد (رک: یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹: ۱۷)؛ اما صاحب‌نظران تعریف‌های گوناگونی از گفتمان و تحلیل گفتمان به دست داده‌اند که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم: میشل فوکو: «ما مجموعه‌ای از احکام را تا زمانی که متعلق به صورت‌بندی

گفتمانی مشترکی باشند، گفتمان می‌نامیم» یا گفتمان «متشکل از تعداد محدودی از احکام است که می‌توان برای آنها مجموعه‌ای از شرایط وجودی را تعریف کرد» (سلطانی، ۱۳۸۴: ۴۰). فرکلاف: «من گفتمان را مجموعه به‌هم‌تافته‌ای از سه عنصر عمل اجتماعی، عمل گفتمانی (تولید، توزیع و مصرف متن) و متن می‌دانم و تحلیل یک گفتمان خاص، تحلیل هریک از این سه بعد و روابط میان آنها را طلب می‌کند. فرضیه ما این است که پیوندی معنادار میان ویژگی‌های خاص متون، شیوه‌هایی که متون با یکدیگر پیوند می‌یابند و تعبیر می‌شوند و ماهیت عمل اجتماعی وجود دارد» (فرکلاف، ۱۳۹۷: ۹۷ و ۹۸). یاورسکی و کاپلان: گفتمان عبارت است از کاربرد زمان و رابطه با صورتبندی‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی که بازتاب‌دهنده نظم اجتماعی است و در عین حال به نظم اجتماعی کنش متقابل افراد با جامعه شکل می‌دهد (رک: فاضلی، ۱۳۸۳: ۸۳). تنون ون‌دایک: گفتمان دارای سه عنصر: «الف. کاربرد زبان؛ ب. برقراری ارتباط میان باورها (شناخت) و ج. تعامل در موقعیت‌های اجتماعی» (ون‌دایک، ۱۳۸۲: ۱۹) است. یورگنسن و فیلیپس: گفتمان «شیوه‌ای خاص برای سخن گفتن درباره جهان و فهم آن (یا فهم یکی از وجوه آن) است» (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹: ۱۷).

آنچه از ون‌دایک نقل کردیم و بخش پایانی سخن فرکلاف عناصر ثابت همه تعریف‌هایی است که از گفتمان به دست داده‌اند.

۲-۳-۱ تحلیل گفتمان

اصطلاح «discourse analysis» در زبان فارسی به سخن‌کاوی، تحلیل کلام، تحلیل گفتار، تحلیل گفتمان و گفتمان‌کاوی ترجمه شده است. تحلیل گفتمان «یک گرایش مطالعاتی میان‌رشته‌ای است که از اواسط دهه ۱۹۶۰ م. تا اواسط دهه ۱۹۷۰ م. در پی تغییرات گسترده علمی - معرفتی در رشته‌هایی چون: انسان‌شناسی، قوم‌نگاری، جامعه‌شناسی خرد، روان‌شناسی ادراکی و اجتماعی، شعر، معانی [و] بیان، زبان‌شناسی، نشانه‌شناسی و سایر رشته‌های علوم اجتماعی و علوم انسانی علاقه‌مند به مطالعات نظام‌مند ساختار و کاربرد و فرایند تولید گفتار و نوشتار ظهور کرده‌است» (فرکلاف، ۱۳۷۹، مقدمه بهرامپور: ۷).

۳-۳-۱ تحلیل گفتمان انتقادی

تحلیل گفتمان در تطور خود به تحلیل گفتمان انتقادی منتهی شد. ریشه تحلیل گفتمان انتقادی را باید در زبان‌شناسی انتقادی (Critical Linguistics) جست. «در اواخر دهه ۱۹۷۰ گروهی از زبان‌شناسان پیرو مکتب نقش‌گرایی هیلیدی (فولر، هاج، کرس و ترو) در دانشگاه ایست‌انگلیا (East Anglia) گرد هم آمدند. ایشان در مطالعات خود درباره کاربرد زبان، رویکرد زبان‌شناسی انتقادی را برگزیدند... هدف آنها از وضع این اصطلاح، آشکارکردن روابط قدرت پنهان و فرایندهای ایدئولوژیکی موجود در متون زبانی بود» (آقاگل‌زاده و غیثیان، ۱۳۸۶: ۳۹). هدف تحلیل گفتمان انتقادی «بررسی انتقادی نابرابری‌های اجتماعی است، آنگونه که در زبان به کار می‌رود و این کاربرد مستمر، موجب شکل‌گیری، تثبیت و مشروعیت آن می‌شود... درنهایت می‌توان چنین نتیجه گرفت که سه مفهوم الزاما در تمام رویکردهای تکفنا وجود دارد: انتقاد، قدرت و ایدئولوژی» (همان: ۴۰).

۴-۱ پیشینه پژوهش

افزون بر پژوهش‌هایی انجام‌شده آقاگل‌زاده (۱۳۸۱ و ۱۳۸۳ و ۱۳۸۵ و ۱۳۸۶)، سلطانی (۱۳۸۳)، محسنی (۱۳۹۱) و

جهانگیری و بندرریگی زاده (۱۳۹۲) که به زبان فارسی درباره مبانی نظری تحلیل گفتمان انتقادی انجام شده است، بسیاری از پژوهشگران متون تاریخی و ادبی فارسی را بر مبنای نظریه تحلیل گفتمان بررسی کرده‌اند که از میان مهم‌ترین آنها می‌توان به این پژوهش‌ها اشاره کرد: «بررسی و تحلیل گفتمان امارت‌محور در ظفرنامه شرف‌الدین علی یزدی» (رستمی و فراهانی منفرد، ۱۳۹۱)؛ «تحلیل گفتمان انتقادی بهارستان جامی (ترکی هرچگانی، ۱۳۹۱)»؛ «گفتمان حکومتی در گلستان سعدی» (فقیه ملک‌مرزبان و فردوسی، ۱۳۹۲)؛ «بررسی و تحلیل انتقادی گفتمان رمان سگ و زمستان بلند» (بهبهانی و همکاران، ۱۳۹۲)؛ «تحلیل گفتمانی تاریخ بیهقی (رضاپور، ۱۳۹۲)»؛ «بررسی گفتمان قدرت و زبان در تاریخ بیهقی بر پایه رویکرد تاریخ‌گرایی نوین (مهدی‌پور، ۱۳۹۲)»؛ «بررسی متن نامه مسعود غزنوی به ارسلان‌خان در تاریخ بیهقی با روش تحلیل گفتمان انتقادی» (قدسی و همکاران، ۱۳۹۳)؛ «سبک‌شناسی لایه‌ای نامه‌های تاریخ بیهقی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی (مرادپور جغداری، ۱۳۹۴)»؛ «تحلیل گفتمان انتقادی داستان مرگ بونصر مشکان بر اساس رویکرد نورمن فرکلاف» (ناصری و همکاران، ۱۳۹۴)؛ «تحلیل انتقادی گفتمان قصیده‌ای از سنایی غزنوی» (حسینی سروری، ۱۳۹۳)؛ «تحلیل انتقادی گفتمان غالب در اشعار فروغ فرخزاد بر اساس نظریه فرکلاف (عباسی، ۱۳۹۴)»؛ «تحلیل گفتمان انتقادی داستان‌های جلال آل‌احمد و سیمین دانشور» (واحدی و سیدرضایی، ۱۳۹۵)؛ «تحلیل انتقادی گفتمان در باب اول بوستان سعدی» (عربزاده و همکاران، ۱۳۹۵)؛ «گفتمان‌شناسی چوبک در تنگسیر» (رشیدی و همکاران، ۱۳۹۶)؛ «تحلیل گفتمان انتقادی مفهوم «قدرت» در دفتر اول رمان روزگار سپری‌شده مردم سالخورده (اقلیم باد) بر اساس الگوی گفتمانی نورمن فرکلاف» (میرزایی و همکاران، ۱۳۹۸).

درباره دره نادره پژوهش‌هایی انجام شده است؛ از آن جمله است: «تاریخ‌نگاری میرزا مهدی‌خان استرآبادی و تأثیر آن بر تاریخ‌نگاری در دوره‌های زندیه و متقدم قاجاریه (حاجی‌زاده، ۱۳۸۲)»؛ «تحلیل زیباشناختی دره نادره میرزا مهدی‌خان استرآبادی با توجه به نظریه رومن یاکوبسن (ابراهیمی لیالکل، ۱۳۹۲)»؛ «بررسی جلوه‌های بلاغت در کتاب دره نادره (فولادی، ۱۳۹۳)». همان‌گونه که از این پیشینه برمی‌آید، به‌رغم اهمیتی که دره نادره در مطالعات تاریخی دارد، تاکنون از منظر گفتمان انتقادی تحلیل نشده است و این پژوهش نخستین گام در این راه است.

۱-۵ روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش به روش تحلیل محتوا و با تلفیقی از رودیکردهای کمی و کیفی انجام می‌شود. جامعه آماری این پژوهش متن کتاب دره نادره است. در این پژوهش، هم به کل جامعه آماری نظر داشته‌ایم و هم بر مبنای روش‌های نمونه‌گیری تصادفی سامانمند (سیستماتیک یا منظم) به بخشی از متن پرداخته‌ایم. در این روش، فاصله نمونه‌گیری (K) به صورت زیر محاسبه می‌شود:

$$k = \frac{\text{اندازه جامعه آماری}}{\text{اندازه نمونه آماری}}$$

در مطالعه ما اندازه جامعه آماری ۷۱۹ صفحه و اندازه نمونه آماری ۲۵۰،۵ است؛ بنابراین فاصله نمونه‌گیری ۲،۸۷ به دست می‌آید. سپس بین عدد ۱ تا K یک عدد به‌طور تصادفی انتخاب و بعد واحدها یا افراد بعدی با فاصله K از عدد مذکور برگزیده می‌شود؛ بنابراین صفحات ۱، ۴، ۷، ۱۰، ... اعضای نمونه این پژوهش به شمار می‌رود؛ اما چون در پژوهش‌های ادبی، توالی و انسجام سخن برای دستیابی به مقصود اهمیت دارد و گسستن

کلام به پاره‌های ۱ صفحه از ۴ صفحه، چندان معقول به نظر نمی‌رسد، متن ۷۱۹ صفحه‌ای کتاب به ۸ بخش ۹۰ صفحه‌ای تقسیم شد؛ سپس براساس حجم نمونه استخراجی از فرمول کوکران که تقریباً یک‌سوم متن بود، یک‌سوم آغازین هر ۹۰ صفحه، یعنی ۳۲ صفحه انتخاب شد؛ بنابراین ۲۵۶ صفحه از متن ۷۱۹ صفحه‌ای کتاب، حجم نمونه این پژوهش را تشکیل می‌دهد. حجم نمونه این پژوهش برپایه فرمول کوکران (Cochran formula) محاسبه می‌شود. فرمول اصلی محاسبه حجم نمونه کوکران به صورت زیر است:

$$n = \frac{\frac{Z^2 pq}{d^2}}{1 + \frac{1}{N} \left(\frac{Z^2 pq}{d^2} - 1 \right)}$$

اکنون سایت‌هایی در دسترس است که خودکار، کار محاسبه را انجام می‌دهد؛ چنانکه در این پژوهش محاسبه در این سایت انجام گرفت: <http://toptahlil.com>

۲- تجزیه و تحلیل یافته‌های پژوهش

۲-۱-۱ سطح توصیف

نخستین گام از مرحله‌های سه‌گانه مدنظر فرکلاف، توصیف است. در این مرحله، پژوهشگر توجهی به متن‌های دیگر، دانش زمینه‌ای و وضعیت اجتماعی ندارد و متن را جدا از همه این موارد بررسی می‌کند؛ از این رو آنچه در این مرحله اهمیت می‌یابد، ویژگی‌های صوری متن است؛ بنابراین در این مرحله، واژگان، دستور و ساخت‌های متنی بررسی می‌شود. در ادامه عنوان بخش‌های زیرمجموعه این سه مبحث، ذکر و برای هر کدام، یک نمونه آورده می‌شود.

۲-۱-۲ عبارت‌بندی دگرسان (مخالفت‌جویانه)

در این حالت نویسنده آگاهانه از عبارت‌هایی بهره می‌گیرد که بار معنایی منفی به مفاهیم مورد نظر او می‌دهد؛ به سخن دیگر «عبارت‌بندی موجود مسلط و طبیعی شده به‌طور حساب‌شده‌ای جای خود را به عبارت‌بندی دیگری می‌دهد که در تقابل آگاهانه با آن قرار دارد» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۴).

«چون در حینی که رایات اژدهاپیکر به قصد تقطیر و تغیر و تعزیر فراعنه افغانه قندهار «تهتیز کأنها جان» هزت می‌یافت...» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۳۹۸).

نویسنده برای انتقال مفهوم سرکشی و تفرعن افغانان، آنان را به فراعنه مانند کرده است.

۲-۱-۲ عبارت‌بندی افراطی

عبارت‌بندی افراطی «کاربرد نامعمول شمار زیادی از کلمات تقریباً هم‌معنی در عبارت‌بندی» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۶) است:

«بعد از آنکه کار بلخ به مشیئت الهی تمشیت یافت، شاهزاده به تسخیر بخارا عنان ظفرعنوان بجنانید؛ ابوالفیض‌خان، والی آنجا از اراده شاهزاده آزاده، مضطر و مضطرب گشته، با قلب مضطر (ترنجیده) و مضطرم (افروخته) از ایلبارس‌خان، والی خوارزم استمداد کرد» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۴۰۰).

نویسنده برای نشان‌دادن آشفتگی و اضطراب حاکم بخارا از شنیدن حمله شاهزاده رضاقلی‌میرزا، با آوردن

پیاپی واژه‌هایی که بر این امر دلالت دارد، از عبارت‌بندی افراطی بهره برده است.

۳-۱-۲ روابط معنایی واژگان

در تحلیل گفتمان انتقادی، روابط معنایی بین واژه‌ها هم ممکن است ارزش تجربی داشته باشد (رک: فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۷).

۱-۳-۱-۲ هم‌معنایی

برخی از اندیشمندان متقدم اسلامی سده‌های سوم و چهارم هجری، وجود مترادف را منکر بودند (رک: قاسم‌پور و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۶۸). فرکلاف (۱۳۷۹: ۱۷۷) نیز معتقد بوده است که در تحلیل گفتمان باید به دنبال هم‌معنایی تقریبی بین واژه‌ها بود. تفاوت هم‌معنایی با عبارت‌بندی افراطی در بسامد و فراوانی تکرار مترادف است؛ اگر مترادف در حد عادی باشد، هم‌معنایی و اگر به‌گونه افراطی باشد، عبارت‌بندی افراطی شکل می‌گیرد:

«شاهزاده قلعه شلوک را که در حوالی قرشی واقع است، مسخر و اهالی را مدمر (هلاک) و متبر (هلاک) ساخته...» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۴۰۲).

در این نمونه نویسنده برای بیان اقتدار شاهزاده، نابودی اهالی قلعه شلوک را با واژه‌های مترادف مدمر و متبر یاد کرده است.

۲-۳-۱-۲ شمول معنایی

شمول معنایی آن است که معنای واژه‌ای در دل واژه‌ای دیگر قرار دارد. واژه‌ای که معنای چند واژه دیگر را دربردارد، «فراگیرنده» و واژه‌های زیربخش آن را «مورد شمول» یا «فراگرفته» می‌نامند (رک: ابومحبوب، ۱۳۸۷: ۱۳۶ و غلامعلی‌زاده، ۱۳۹۰: ۳۱۶):

«سودای خیال فاسد که به دماغ والی مستولی گشته بود، از آلت سیف و سنان یلان ازاله پذیرفت» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۳۹۹).

سخن از جنگ با والی بلخ است و نویسنده دو ابزار جنگی مشمول آن، یعنی سیف و سنان را نام می‌برد.

۳-۳-۱-۲ تضاد معنایی

تضاد معنایی «ناسازگاری معنایی است؛ معنای یک کلمه با معنای کلمه دیگر ناسازگار است» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۸). «چون در حینی که ایات اژدهاپیکر به قصد تقتیر (نقعه را تنگ کردن) و تغزیر (در خطر افکندن) و تعزیر (نکوهیدن) فراعنه افاغنه قندهار «تهتز کأنها جان هزت می‌یافت...» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۳۹۸).

هرچند در معنای قاموسی، اژدها و فرعون تضادی با هم ندارد، اگر به ویژگی تلمیحی آن (داستان موسی علیه‌السلام و فرعون) توجه کنیم، تضاد آن بر ما آشکار می‌شود. نویسنده آنجا که افغانان را به فرعون مانند می‌کند، آگاهانه رایت نادری را اژدهاپیکر می‌خواند تا تقابل دو نیروی اهورایی و اهریمنی را به خواننده القا کند.

۴-۱-۲ حسن تعبیر

یکی از زیرمجموعه‌های ارزش رابطه‌ای، حسن تعبیر است که برپایه آن برای پرهیز از ارزش‌های منفی، واژه‌ای جانشین واژه‌ای آشناتر می‌شود (رک: فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۹):

«از آنجا که دست و بازوی دولت قوی و بخت با نیرو پیرو همت خسروی بود، به محض توجه یکران آسمان خرام... صفوف ثباتشان انجم (شکست) یافته... ناچار طالب گوهر امان گشته؛ رایگان، یکان‌یکان، به کان

مرحمت خاقانی روی آوردند» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۲۰۱ و ۲۰۲).

«خدایارخان اگرچه از هستی خود طمع برید، اما باز از برید عنایت قآنی نوید جان‌بخشی شنیده، از دیوان «أحسن العفو عند القدره» منشور عتق (آزادی) عنق (گردن) حاصل نمود... و طوق عبودیت زیور گردن کرد» (همان: ۵۰۳).

در دو مثال بالا نویسنده با عباراتی زیبا نظیر «طالب گوهر امان شدن»، «به کان مرحمت نادر روی آوردن»، «طوق عبودیت را زیور گردن کردن» و... به اسارت نادر درآمدن دشمنان را فخری برای آنان دانسته و از بار منفی مفهوم اسارت کاسته است.

۲-۱-۵ رسمی یا محاوره‌ای بودن

دره نادره متنی رسمی و بدون جمله‌های محاوره‌ای است. اصولاً در متون کلاسیک ادب پارسی، به‌ندرت با زبان محاوره‌ای روبه‌رو می‌شویم؛ از این رو رسمی بودن زبان دره نادره، به‌تنهایی نمی‌تواند دربردارنده نکته گفتمانی باشد.

۲-۱-۶ استعاره

بر این پایه که واژه‌ای جانشین واژه دیگر می‌شود، ممکن است استعاره‌های گوناگون وابستگی‌های ایدئولوژیک گوناگونی داشته باشند. باید توجه کرد که مفهوم استعاره در اینجا عام‌تر و کلی‌تر از مفهوم ادبی آن است: «اهالی خیهو بنابر اینکه اطراف قلعه را آب انداخته، دست تصرف جنود را از دامن آن کوتاه می‌دانستند، به قلعه‌داری پرداختند. کارگزاران به انشعاب جداول، آب را از کنار قلعه منجذب و منحدر و از چهار طرف، قلعه را هدف توپ‌های قلعه‌گشا ساخته آثار «و برزت الجحیم للغاوین» پدیدار کردند. قلعگیان چون به‌جای آب، دریای آتش را محیط خویش و قلعه را طعمه کام نهنگ بلا و تشویش دیدند، به قنأه (کلید) ندامت باب استیلاذ گشودند» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۵۲۶).

نویسنده برای ملموس کردن سوزناکی جنگ، با استعاره «دریای آتش» را بدان مفهوم به کار برده است.

۲-۱-۷ فرایندها و مشارکان

یکی از بخش‌های مطالعاتی در تحلیل انتقادی هر متنی از نظر فرکلاف، انتخاب میان انواع فرایندهای دستوری و مشارکان مختلف است. اهمیت این کار در یافتن ارتباط ایدئولوژیک آن است.

اگر جمله افزون‌بر فاعل و فعل، به مفعول (صریح یا غیرصریح) هم نیازمند باشد، کنش پدید می‌آید. کنش دارای دو مشارک است: کنشگر و کنش‌پذیر. در نمونه بررسی شده، از ۱۹۶۰ فعل به‌کاررفته، ۱۰۴۰ فعل (معادل ۵۳،۰۶ درصد فعل‌ها) به کنش اختصاص دارد. اگر جمله با دو رکن فاعل و فعل معنی‌دار شود، رخداد شکل می‌گیرد. رخداد دارای یک مشارک است. از ۱۹۶۰ فعل به‌کاررفته در بخش مطالعه‌شده، ۲۷۳ فعل، یعنی ۱۳،۹۳ درصد فعل‌ها به‌صورت رخداد به کار رفته است. اگر مفهوم جمله با فاعل، مسند و فعل تکمیل شود، با توصیف مواجهیم. توصیف دارای یک مشارک است و معمولاً با صفت همراه است. همچنین جمله‌هایی که مفهوم مالکیت را می‌رسانند و یا دارای فعل‌هایی نظیر احساس کردن و... هستند، توصیف به شمار می‌روند. در نمونه بررسی شده، از ۱۹۶۰ فعل به‌کاررفته، ۶۴۷ فعل، یعنی ۳۳،۰۱ درصد از فعل‌ها به توصیف اختصاص دارد.

انتظار ما این بود که چون دره نادره متنی تاریخی است و هدف از نگارش متن تاریخی، وصف رخدادهاست،

فرایندهای فعلی آن بیشتر در قالب توصیف یا رخداد بیان شود؛ اما آمار فوق نشان می‌دهد آنچه در واقعیت با آن روبه‌رو می‌شویم، غیر از آنی است که چشم می‌داشتیم. همان‌گونه که دیده می‌شود بیش از نیمی از فرایندهای فعل‌های به‌کاررفته در متن از نوع کنش است. این امر نشان‌دهنده منفعل‌نبودن نویسنده در بیان وقایع و جانبدارانه سخن‌گفتن وی است؛ زیرا اگر نویسنده می‌خواست همچون گزارشگری بی‌طرف، تنها به بیان آنچه رخ داده پیردازد، به‌طور طبیعی می‌بایست بیشتر از فرایندهای توصیف یا رخداد بهره‌گیرد که دارای یک مشارک است؛ حال آنکه استرآبادی با توجه‌کردن به دو مشارک فاعل و مفعول، جایگاه خود را از راوی صرف حوادث به داوری ارتقا داده است که درباره مشارکان قضاوت می‌کند.

۸-۱-۲ کنشگر نامشخص

نامشخص‌بودن کنشگر به روش‌های گوناگونی مانند اسم غیرجاندار، اسم انتزاعی یا صورت‌های اسمی‌شده به کار می‌رود و گاه فرایندی جانشین فرایند دیگر می‌شود (رک: فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۸۹ و ۱۹۰):

«در حینی که رایات ازدهاپیکر به قصد... تعزیر فراعنه افاغنه قندهار هزت می‌یافت...» (همان: ۳۹۸).

در مثال یادشده نویسنده به‌جای آنکه از بازگشت نادر سخن گوید، با استفاده از ترفند اسم غیرجاندار، پرچم نادر را فاعل عمل بازگشت نشان داده است. شاید بتوان این امر را ناشی از اقتدار مشارک اصلی (شاه) در باور نویسنده دانست که خود معلول استبداد مطلقه موجود در تاریخ پادشاهی ایران‌زمین است. برتری جایگاه پادشاه به‌حدی است که نویسنده به خود اجازه نمی‌دهد به هر بهانه‌ای از او نام برد و فعل‌ها را مستقیم بدو نسبت دهد؛ از همین‌روی در مواضع متعدد، اعمال اینچینی را به ملائمت شاه نسبت می‌دهد (قس. «ایهام تنزیه مسندالیه از زبان متکلم» در بلاغت سنتی).

۹-۱-۲ معلوم و مجهول

دره نادره متنی تاریخی است و چون در گزارش‌های تاریخی، معمولاً کننده کار مشخص است، به‌طور طبیعی انتظار می‌رفت تعداد جمله‌های معلوم به‌طرز چشمگیری بیش از جمله‌های مجهول باشد؛ یافته‌های پژوهش هم مؤید این امر بود؛ چنانکه از مجموع ۱۹۶۰ فعل به‌کاررفته در بخش مطالعه‌شده، ۱۸۷۵ فعل معلوم و ۸۵ فعل مجهول است:

«دلاور دستان‌دستانی (داستانی) که در آوردگاه سخن، به بر بیان، ببر بیان پوشد، به لباس ابلاس (نومیدی) اختصاص یابد و پهلوان پهلوی‌زبانی که به چوگان قلم از احرار عرب و عجم احراز گوی سخن‌گویی کند، به عجمه (گنگی) نادانی انتساب گیرد. هبنکی (سخن‌چین) که کلامش کلام (جراحت) قلوب و حدیثش مسلوب (عاری) از اسلوب باشد، او را مالک ملک کمال انگارند و قیل (پادشاه) منطیقی (زبان‌آور) که حسن منطقیش منطقی (کمربند) «لاتنطق» بر میان اهل نطق بندد، انشاد انشاء او را در دایره انساء (فراموشی) درآرند... لحن داود را در اسماع زبور چون حکایت حرف حق نشنوند و کارنامه تنگ (نگارخانه مانی) و ارتنگ و نگارخانه ارژنگ را از رنگ هنر عاری بینند» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۱۱۰ و ۱۱۱).

بخش بالا از مقدمه کتاب نقل شده؛ جایی که نویسنده درباب انگیزه‌های نگارش کتاب سخن گفته است. در این بخش نویسنده از این گلایه‌مند است که اهل روزگار، قدر نویسندگان و سخنوران توانا را نمی‌دانند و برعکس، سخن‌چینان بی‌مایه را ارج می‌نهند. استرآبادی فاعل را که اهل زمانه‌اند، در سخن نمی‌آورد تا این

ویژگی را ویژگی فراگیر عصر بشمرد و ازسویی به جای تأکید بر فاعل، بر عملکرد تمرکز می‌کند. آری آنچه از نظر او اهمیت می‌یابد، مغفول ماندن جایگاه هنرمندان واقعی است. ضمن اینکه این مجهول‌آوری کلام، زمینه‌ای شده است که وی به‌طور ضمنی و غیرمستقیم خود را هنرمند واقعی و بداندیشانش را سخن‌چینان عاری از هنر بشمارد.

۲-۱-۱۰ مثبت و منفی

در تحلیل گفتمان انتقادی، مثبت و منفی بودن جمله‌ها نیز اهمیت دارد. «نفی آشکارا دارای ارزش تجربی است؛ از این حیث که اساسی‌ترین روش برای تشخیص این مطلب است که چه چیزی واقعیت دارد و چه چیزی واقعیت ندارد» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۹۱). از مجموع ۱۹۶۰ فعل به‌کاررفته در بخش مطالعه‌شده، ۱۸۷۰ فعل مثبت و ۹۰ فعل منفی است.

«دست قضا دایما گره از کار زمانه گشاد و ز ما نه‌گشاد و دوران همیشه به کام جاهل و فرزانه گشت و می از ما نه‌گشت... در این ظرف زمان هر کاسه‌لیس نام «انم من الزجاج»، از دور کأس حدباء (خمیده) چرخ مینایی و دهر کاسه‌گردان، جز می خرمی ننوشت و هر ذو تلبیس اخس من القماش اردل من القماش، از نفایس ملابس دنیا، جز خز و دیبا و برد منمنم (آراسته) نپوشد... کدام جاهل نذیل (ناکس) شنیع‌الفعل است که در صباح و رواح (شامگاه) با خاطر ممراح (شاد) قواقیز (پیاله‌ها) راح (شراب) راحت، بر راحه (پنجه) نمی‌دارد؟ و کدام فاضل نزیل (کامل) شیبیع‌العقل (بسیار عقل) که در ایام راح (غم) زندگی، از عین حسرت، اشک از عین ممراح (بسیار اشک) نمی‌بارد؟... هرچند که حسن صنعت این نوع سخن که سخن در صفت حسنش نیست، معلوم ضمیر آگاه دل و دل آگاه ضمیر است... و دیگر نام نامه و آمه (دوات) نبرد» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۱۰۷-۱۱۳).

نمونه بالا از مقدمه کتاب انتخاب شده است. در این بخش نویسنده با ترکیبی از جمله‌های منفی و پرسشی، حسرت همیشگی هنرمندان و اندیشمندان را واگویه کرده است: روزگار و اهل آن، قدرشناس اهل و دانش و فضل نیست و زمانه زمام مراد را به مردم نامرد می‌دهد!

۲-۱-۱۱ وجه

فرکلاف از سه وجه اخباری، امری و پرسشی یاد کرده است. در کتاب‌های دستور زبان فارسی نیز به مسئله وجه اشاره شده و غالب دستورنویسان، انواع آن را اخباری، التزامی، امری، شرطی و وصفی برشمرده‌اند (رک: ناتل خانلری، ۱۳۷۳: ۲۹-۳۲؛ خیامپور، ۱۳۷۵: ۸۴؛ صادقی و ارژنگ، ۱۳۵۸: ۷؛ وحیدیان کامیار و عمرانی، ۱۳۸۲: ۵۴؛ مشکوة‌الدینی، ۱۳۸۹: ۶۶ و ۶۷). ما برای اینکه بین نظر فرکلاف و دستورنویسان، سازگاری ایجاد کنیم، وجه را در شکل اخباری، التزامی، پرسشی و امری بررسی می‌کنیم. افزودن وجه التزامی به سه وجه مدنظر فرکلاف، این حسن را هم داراست که در مسئله وجهیت (مبحث بعدی) می‌تواند در برابر حالت قطعیت، به ویژگی نبود قطعیت افزوده شود.

به‌طور طبیعی انتظار می‌رود در متن تاریخی، بسامد وجه اخباری نسبت به دیگر وجوه بیشتر باشد. مطالعه بخش منتخب نیز گواه این امر است. از مجموع ۱۹۶۰ فعل موجود در این بخش، ۱۷۹۷ فعل، یعنی ۹۱٫۶ درصد فعل‌ها، در وجه اخباری به‌کار رفته است. نویسنده ۱۴۸ فعل را در وجه التزامی، ۱۱ فعل را در وجه پرسشی و ۴ فعل را در وجه امری به‌کار برده است.

جدول شماره ۱: بسامد ویژگی‌های دستوری

موضوع		فراوانی		جمع	
		تعداد	درصد	تعداد	درصد
منفی	۹۰	۴,۶	۱۹۶۰	۱۰۰	
	۱۸۷۰	۹۵,۴			
مثبت	۸۵	۴,۳	۱۹۶۰	۱۰۰	
	۱۸۷۵	۹۵,۷			
مجهول	۱۷۹۷	۹۱,۶	۱۹۶۰	۱۰۰	
	۱۴۸	۷,۶			
۱۱	۰,۶				
۴	۰,۲				
کنش	۱۰۴۰	۵۳,۰۶	۱۹۶۰	۱۰۰	
	۲۷۳	۱۳,۹۳			
	۶۴۷	۳۳,۰۱			
رخداد					
توصیف					

جمله امری فاعل ندارد و با مفعول یا فعل آغاز می‌شود. جایگاه گوینده (نویسنده)، خواستن چیزی از مخاطب و جایگاه مخاطب، بازیگری مطیع و فرمانبردار است. استرآبادی در پایان بخشی که به قتل نادر و اعقاب وی اختصاص داده است، از فضای احساسی حاکم بر بخش، بهره می‌گیرد و به قصد تحدی با شرف‌الدین عبدالله کاتب و صاف‌الحضره و نصرالله منشی، اندرزهایی عرضه می‌دارد که بیشتر بر بی‌اعتباری دنیا و دعوت به نیکی و خداپرستی دلالت می‌کند. بیشتر فعل‌های امر به کاررفته در این کتاب، در همین بخش قرار دارد؛ از آن جمله است:

«به سپاس دادار دادآور عفو غفور، قوی را قوی مشغول ساز!» (سترآبادی، ۱۳۴۱: ۶۹۳).

همان‌گونه که از توضیحات بالا برمی‌آید، از آنجا که در جمله‌های امری مخاطب، بازیگری فرمانبردار است و نویسنده در جایگاه درخواست‌کننده قرار دارد، اقتدار و ایدئولوژی مدنظر نویسنده با این نوع جملات قابل انتقال و القا به مخاطب است؛ کاری که استرآبادی در این نمونه‌ها انجام داده و مخاطب را به طاعت فراخوانده است. در جملات پرسشی، جایگاه گوینده (نویسنده)، خواستن چیزی (اطلاعات) از مخاطب و جایگاه مخاطب، ارائه‌دهنده اطلاعات است. باید به این نکته توجه کرد که چون در این متن مسئله هم‌مکانی و هم‌زمانی نویسنده و مخاطب منتفی است، مخاطب پاسخ یا اطلاعات را به نویسنده ارائه نمی‌کند؛ بلکه پرسش نویسنده، چالشی درونی و ذهنی برای مخاطب ایجاد می‌کند و مخاطب با پاسخگویی به آن پرسش‌ها در واقع به چالش‌های ذهنی خود پاسخ می‌دهد:

«کدام جاهل نذیل (ناکس) شنیع‌الفعل است که در صباح و رواح (شامگاه) با خاطر ممراح (شاد) قواقیز (پیاله‌ها) راح (شراب) راحت، بر راحه (پنجه) نمی‌دارد؟ و کدام فاضل نذیل (کامل) شبیع‌العقل (بسیار عقل) که در

ایام راخ (غم) زندگی، از عین حسرت، اشک از عین ممراح (بسیار اشک) نمی بارد؟» (همان: ۱۰۸ و ۱۰۹). همان گونه که در این نمونه‌ها هویدا است، نویسنده جایی از جملات پرسشی بهره برده که قصد کرده مخاطب را به تأمل در جهان و هرچه در آن است، وادارد. نویسنده انتظار ندارد مخاطب به این پرسش‌ها پاسخی مشخص بدهد؛ بلکه بر آن بوده است که مخاطب به بی‌اعتباری دنیا و رنج‌های هستی معترف شود؛ در این حالت ممکن است جایگاه این جملات عوض شود؛ مثلاً جمله خبری به جای پرسشی یا پرسشی در جایگاه جمله خبری به کار رود؛ امری که هم در دانش معانی سنتی و هم در زبان‌شناسی در حوزه منظورشناسی (رک: پارسا و مهدوی، ۱۳۹۰: ۲۹-۵۸) بررسی می‌شود.

۱۲-۱-۲ وجهیت

وجهیت «عبارت است از میزان قاطعیت گوینده در بیان یک گزاره که به‌طور ضمنی به‌وسیله عناصر دستوری نشان داده می‌شود و... در یک گفت‌وگو یا گفتمان نوع روابط میان افراد و مناسبات اجتماعی را مشخص می‌کند» (فتوحی، ۱۳۹۱: ۲۸۵). دو نوع وجهیت وجود دارد: رابطه‌ای و بیانی. در وجهیت رابطه‌ای، مسئله اقتدار یکی از مشارکان مطرح است. وجهیت با افعال کمکی وجهی... و قیده‌های وجهی و فعل‌های واژگانی بیان می‌شود (رک: قدسی و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۲ و ۹۳).

«ایرانیان که او را آیه رحمت انگاشته و بر صفحه دل، نقش محبتش را نگاشته و نهال ولایت را در زمین جان کاشته، به تمنای اجتنای (چیدن) میوه مراد به دو دست دعا پیوسته از چشمه‌سار چشم، آبیاری ریاض دولتش کرده به انتظار بهاران گلزار نزهت‌آثار، شکوفه‌وار دیده سفید نموده بودند، آخر از احراز مدعا حرمان گزیده به خار مغیلان برخوردارند و زهر گیاه و حنظل به جای بر خوردند... لاجرم در زیر فلک از جرم آفتاب، جرم بر فلک اسناد می‌داد و لابد به ضرب چوب، درخت افترا را برای خوب و بد، به دوصدگونه شاخ و برگ می‌آراست» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۶۴۸-۶۵۳).

این نمونه از بخشی که به خاتمه کار نادر اختصاص یافته، برداشت شده است. شاید بند نخست را بتوان چکیده‌ای از وقایع دوران نادر برشمرد. در روزگار افول قدرت صفویان که افغانان، ازبکان، عثمانی‌ها و روس‌ها از جهات گوناگون به ایران حمله‌ور شده و چیزی از ایران باقی نگذاشته بودند، قهرمانی ظهور می‌کند که شکوه از دست‌رفته ایرانیان را به آنان باز می‌گرداند؛ اما طولی نمی‌کشد که خوی بد او، همه را ناامید می‌کند و نارضایتی‌های پی‌درپی‌ای را سبب می‌شود. نویسنده در این بخش خصلت‌های منفی نادر را برمی‌شمرد و به آسیب‌شناسی دوران پادشاهی او می‌پردازد. در جمله‌های آغازین نمونه نخست، امیدواری ایرانیان به نادر به تصویر کشیده شده، امری که نشان‌دهنده قطعیت‌نداشتن گزاره است؛ در ادامه نویسنده آشکارا امید ایرانیان را از دست‌رفته ترسیم کرده و با تأکید بر این ناامیدی، به کلام خویش قطعیت بخشیده است. نمونه دوم به یکی از این آسیب‌ها اشارت دارد؛ بهادادن نادر به افتراپیشگانی که حتی آفتاب درخشان را هم گناهکار جلوه می‌دهند! در اینجا نویسنده با بهره‌گرفتن از قیده‌های تأکید «لاجرم» و «لابد» توان وارونه جلوه‌دادن حقایق به دست افتراپیشگان را امری قطعی نشان داده است.

۱۳-۱-۲ ضمیر

ضمیر «ما» اگر در مفهوم انحصاری به کار رود، یک مفهوم دارد و اگر در مفهوم انضمامی (نویسنده / گوینده +

مخاطب) به کار رود، مفهومی دیگر می‌یابد و در بطن خود اقتدار را نهفته دارد. ضمیر «شما» نیز معمولاً در کاربرد گفتمانی خود معمولاً به دو صورت به کار می‌رود: گاه برای جبران شخصی‌شدن فزاینده (مانند آگهی‌های تبلیغاتی) و گاه به‌عنوان ضمیر نامعین (رک: فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۹۵ و ۱۹۶)؛ این نکته با مبحث «تعریف مسندالیه به‌اضمار» در بلاغت سنتی سنجدینی است (رک: رجایی، ۱۳۷۹: ۴۷-۵۰).

در زبان فارسی معاصر بین مفهوم ضمیرهای «تو» و «شما» تفاوت وجود دارد؛ درحالی‌که در انگلیسی امروز، به‌جای این دو ضمیر از ضمیر «YOU» استفاده می‌شود. ضمیر «شما» هرچند ویژه اشاره به مخاطب جمع است، برای رعایت احترام و رسمی‌کردن سخن، برای اشاره به مخاطب مفرد هم به کار می‌رود. پس کاربرد «شما» به‌جای «تو» بیانگر اقتدار مخاطب و رسمی‌بودن کلام است؛ ازسوی دیگر گاه برای بیان همدلی و صمیمیت و کاستن از بار رسمیت سخن، در تخاطب رسمی، مخاطب مفرد را «تو» خطاب می‌کنند.

«ای برادر! تو را در خلوت نفس خبیث، نقش حبیب کی میسر آید و نوای حق را جز بینوای (درویش) حق، کی میسر آید؟... تو شه جهانی؛ اگر از قناعت توشه داری و دارای زمانی؛ اگر همت به در نفس داری (پست) بگماری» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۶۹۴).

این دو ضمیر «تو» تنها موارد کاربرد ضمیر گسسته فاعلی در سراسر متن دره نادره است. نویسنده در مقام اندرز مخاطب، دو بار او را «تو» می‌خواند. این ضمیر در اینجا به دوم‌شخص مفرد مشخصی دلالت ندارد؛ بلکه ضمیری است که مرجع آن عام است؛ به همه مخاطبان کتاب و در همه دوره‌ها بازمی‌گردد؛ به همه انسان‌ها.

۲-۱-۱۴ وجهیت

در بخش ارزش رابطه‌ای نیز با وجهیت روبه‌رو شدیم. بین آن بخش از فعل‌های کمکی وجهی که نشانه وجهیت رابطه‌ای است و آن بخش از فعل‌هایی که نشانه وجهیت بیانی است، هم‌پوشانی وجود دارد؛ چنانکه مثلاً مصدر «بایستن» هم معنای قطعیت دارد و هم معنای اجبار. وجهیت تنها مرتبط با فعل‌های کمکی نیست؛ بلکه فعل‌های اصلی - چه مثبت و چه منفی - که تعهد مطلق را نسبت به صدق گزاره می‌رساند، هم دارای وجهیت بیانی است. همانگونه که در مبحث قبل گفتیم در وجهیت بیانی، مسئله اقتدار گوینده (نویسنده) درباره احتمال یا صدق بازنمایی واقعیت مطرح است:

«صفای انگور «اصفی من الدمعه» گویا از پرده عنبی چشم حور عین پالوده گشته... عنقود ثریا اگر به آسمان رفته که به عنقود نهال رزش نمی‌تواند رسید و آویزهای گوهر گردنبند خوبان اگر خود را از گلو کشیده که شبیه خوشه تاکش نمی‌تواند گردید» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۴۰۹).

«الحاصل مردمان را از رؤیت عین (نقره) و ذهب (طلا)، ذهب عین (خیرگی چشم) طاری (پدید) گشت و اشخاص را از تالؤ لآلی و غرر، شخوص (بازماندن) بصر حاصل آمد... گویا مفاد «أم عندهم خزائن ربک» جز این رنگ حقیقت نداشت» (همان: ۴۶۴).

نمونه‌های بالا مربوط به بخش تسخیر هند است؛ نمونه نخست در توصیف زیبایی هند و نمونه دوم درباره غنایمی است که در این نبرد حاصل شد. ثروت افسانه‌ای هند، بارها مشوق جهانگشایان برای فتح آن سرزمین بوده است؛ از حمله‌های سلطان محمود غزنوی و نادرشاه افشار به این سرزمین تا شوق سفر هند که در سر شاعران دوره صفویه و افشاریه جای گرفته و آروزی دیدارش دل آنان را خون کرده است!

۲-۱-۱۵ کلمات ربط

در تحلیل گفتمان از میان انواع کلمات ربط (زمانی، مکانی، منطقی) تأکید بر کلمات ربط منطقی است؛ زیرا این واژه‌ها احتمال بیشتری برای نمایش فرض‌های ایدئولوژیک دارند.

«چون شاه والاجاه بعد از آنکه مغلوب رومیه گردید، در آشکار و نهفت با کوچک و بزرگ لاسیما با خسرو بی‌همال در پرده ناسازی به حرکات خارج آهنگ مخالف‌نوازی می‌کرد، او را در اصفهان گوشه‌نشین ساخته، شاهزاده حسینی نسب «عباس میرزای» ولد او را... جالس چاربالش سلطنت نمودند» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۲۹۸ و ۲۹۹). در مثال بالا نویسنده از حرف ربط «چون» و مقدم‌داشتن آن بر کلام بهره برده است تا برکناری طهماسب و جانشینی عباس میرزا را در همان آغاز جمله، بیان و آن رخداد را امری موجه نشان دهد.

۲-۲ سطح تفسیر

تفسیر دومین مرحله از مرحله‌های تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف است. تفسیر ترکیبی از محتوای خود متن و ذهنیت مفسر است. مقصود از ذهنیت مفسر «دانش زمینه‌ای» است که مفسر در تفسیر به کار می‌برد (رک: فرکلاف، ۱۳۷۹: ۲۱۵). برای دستیابی به سطح تفسیر، دره نادره را از دو منظر بافت موقعیتی و بافت بینامتنی بررسی می‌کنیم. استرآبادی نابسامانی وضعیت اقتصادی، خشونت و قساوت قلب پادشاه و طبقه حاکم و جابه‌جایی قدرت از صفویه به افشاریه و از نادر به جانشینان نادر را در بافت‌های خاص خود تبیین کرده است:

جدول شماره ۲: تفسیر

۱. ماجرا چیست؟			
روایت بخشی از تاریخ ایران، یعنی اواخر دوره صفویه و دوره افشاریه است.			
دوره پسانادر	دوره نادر	دوره پیشانادر	
(۱) جانشینان نادر (۲) معارضان جانشینان نادر (۳) نویسنده	(۱) نادرشاه افشار (۲) معارضان داخلی (شورشگران ولایات، رقیبان درباری) (۳) معارضان خارجی (افغان‌ها، ازبک‌ها، عثمانی‌ها و غیره) (۴) نویسنده	(۱) آخرین شاهان صفوی (۲) نادر (۳) معارضان داخلی (شورشگران ولایات، رقیبان درباری) (۴) معارضان خارجی (افغان‌ها، ازبک‌ها، عثمانی‌ها و غیره) (۵) نویسنده	۲. چه کسانی درگیر ماجرا هستند؟
کشمکش‌ها و درگیری‌هایی که برای به دست آوردن قدرت و تحدید قدرت طرف مقابل بین افراد درگیر ماجرا رخ می‌دهد.			۳. روابط میان آنها چیست؟
(۱) گزارش ماجرا (۲) اشاره صریح به واقعیت‌ها (۳) تلاش ضمنی برای القای ایدئولوژی و قدرت مدنظر گوینده و طبقه محبوب او			۴. نقش زبان چیست؟

۱-۲-۲ بافت موقعیتی

برای دریافت بافت موقعیتی دره نادره، باید وضعیت اقتصادی و سیاسی و اجتماعی دوره نگارش کتاب (دوران افشاریه) و دوره منتهی به آن بررسی شود. در ذیل، این امر را به‌اجمال مرور می‌کنیم.

۱-۱-۲-۲ اقتصادی

اقتصاد ایران در طول تاریخ و تا پیش از دوران معاصر، بر کشاورزی مبتنی بوده است. در اواخر دوره صفویه و پس از طی شدن دوران باشکوه میانه‌های آن دودمان، اندک‌اندک نشانه‌های انحطاط در همه امور جامعه، از جمله اقتصاد آشکار شد. وضع مالیات‌های سنگین، توان کشاورزان را می‌گرفت و تبعات ناتوانی کشاورزان، گریبانگیر کل جامعه می‌شد. زمانی که نادر در عمل زمام امور را در دست گرفت، برای تأمین هزینه‌های لشکرکشی‌های خود، افزون‌بر تکیه بر غنایم و ثروت‌هایی که جهانگشایی‌هایش برای او فراهم می‌آورد، افزایش مالیات را هم مطمح نظر قرار می‌داد و این امر روزبه‌روز وضعیت اقتصادی مردم را بدتر می‌کرد.

گفتیم یکی از راه‌های تأمین منابع مالی نادر گرفتن مالیات بود. روزبه‌روز که اوضاع کشاورزی رو به انحطاط می‌رفت و هم‌زمان هزینه امور نظامی افزایش می‌یافت، نادر فشار مالیاتی را بیشتر می‌کرد؛ در نتیجه فشار مالیات، باز هم رونق اقتصادی به‌سوی افول پیش می‌رفت و این چرخه همچنان ادامه می‌یافت. برای اشراف بر تنوع مالیات‌هایی که از مردم گرفته می‌شد، نگاهی به فهرست این مالیات‌ها کفایت می‌کند: مال وجهات، عشر، چوپان‌بگی، نتیجه، وجوه ضرابخانه، سرشماری، یاساق‌کش و غیره (رک: اشرفیان و آرونوا، ۱۳۵۶: ۷۸). در دره نادره آشکارا به این سختگیری‌ها اشاره شده است:

«و به مقالید اغالیط (سخنان غلط) ابواب ابواب (غایت حساب) گشاده داشت و دکاکین (کوبندگان) دکاکین تعدی‌اش را رواج و رونقی در کار پدید آمد» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۶۴۹).

نتیجه این فشار عظیم اقتصادی از دست رفتن درآمدهای مردم بود: «آب باریک معاششان را با ریگ آمیخت» (همان: ۶۴۵).

۲-۱-۲-۲ اجتماعی

۱-۲-۱-۲-۲ سخن‌چینان و افتراپیشگان

یکی از ویژگی‌های منفی نادر توجه به افترای سخن‌چینان بود. ظاهراً روزبه‌روز این ویژگی منفی در نادر تقویت می‌شد؛ به‌گونه‌ای که بسیاری از بی‌گناهان، آسیب‌های فراوانی دیدند:

«سعاة (سخن‌چینان) بی‌سعادت در بازار مردم‌آزاری بارگشای متاع متاع (زبون) سعایت و باسدی (تار جامه) و لحمه (پود) سوء نیت و حابل و نابل (تاروپود) قبح سریرت، نساج منمنم (آراسته) نیممت (سخن‌چینی) و وشى (نگار جامه) وشایت (سعایت) شدند» (همان: ۶۵۱).

۲-۲-۱-۲-۲ استفاده از افراد نالایق

گماردن افراد نالایق به‌جای شایستگان یکی از نشانه‌های انحطاط هر حکومتی است. نادر در بخش‌های پایانی دوران زمامداری‌اش به این ویژگی گراییده بود:

«بعد از آنکه از سفر داغستان برگشت، برگ شثامت بر کشت احوالش پدید آمد... هر کاتب (دوزنده) زقی (خیک) کاتب رق (صحیفه‌نویس) شد و هر عقرب طبیعتی، مار (محاسب) دفتر گشت... و هر غریبری (فریفته)

عزیر گردید...» (همان: ۶۴۳-۶۴۵).

۲-۲-۱-۲-۲ خوشونت نادر

نادر به خوشونت و قساوت قلب شهره بود. برای اینکه میزان ترس اطرافیان نادر را از رویارویی با او دریابیم، به یک نمونه از گفته‌های «آبراهام کرتی»، کاتولیکوس (Catholicus: اسقف) کلیسای اچمیادزین (Etchmiadzin) که مورد توجه نادر بود، اشاره می‌کنیم: «همه سپاه بزرگ، متشکل از اقوام گوناگون، همانند یک تن واحد، [در مقابل او] ساکت، مؤدب و لرزان می‌ایستادند... هرکسی درباره امنیت خودش نگران بود و در ترس فرورفته بود» (کرتی، ۱۳۹۶: ۸۹). استرآبادی درباره بازتاب این خوشونت می‌نویسد:

«عاقبت خدیو کی‌فر، کیفر خدمت را به کفران ادا کرده، قسط را مبدل به قسوط (جور) و از مصداق إن الله یحب المقسطین، به مهبط و أما القاسطون سقوط کرده، با قاطبه قاطین (ساکنان) اقطار و وجوه (بزرگان) اقطاب، وجوه قاطبه (روهای ترش) پیش آورد» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۶۴۰).

۲-۲-۱-۲-۲ سیاسی

«چون شاه والاچه بعد از آنکه مغلوب رومیه گردید، در آشکار و نهفت با کوچک و بزرگ لاسیما با خسرو بی‌همال در پرده ناسازی به حرکات خارج آهنگ مخالف‌نوازی می‌کرد، او را در اصفهان گوشه‌نشین ساخته، شاهزاده حسینی‌نسب «عباس میرزای» ولد او را که در مهد رضاع (شیرخوارگی) و مهاده (گاهواره) صبی (کودکی) بود، به حکم و آئینا الحکم صبیا جالس چاربالش سلطنت نمودند» (همان: ۲۹۸ و ۲۹۹).

چند نکته در این گزارش اهمیت دارد: (۱) برخلاف دیگر توصیفات نویسنده، این گزارش که رخدادی مهم را روایت می‌کند، بسیار کوتاه نوشته شده است؛ (۲) استرآبادی دلیل عزل طهماسب را ناسازگاری‌های او با نادر (ناشی از شکست طهماسب از روم) دانسته است؛ (۳) نویسنده با ذکر عبارت «گوشه‌نشین ساختن» به جای «عزل کردن»، با بهره‌گیری از «حسن تعبیر»، همچون سراسر متن از نکوهش مستقیم طهماسب، پرهیز کرده است؛ (۴) استرآبادی با دادن صفت «حسینی‌نسب» به عباس‌میرزا، کوشیده است، انتخاب وی را موجه نشان دهد، حال آنکه این صفت، ویژگی طهماسب نیز بوده و امری ویژه عباس‌میرزا به شمار نمی‌رفته است؛ (۵) نویسنده برای آنکه ذهن مخاطب را از توجه به خردسالی جانشین طهماسب منحرف کند، کوشیده است با ذکر آیه‌ای از قرآن کریم، به مخاطب چنین القا کند که عباس‌میرزا از حکمت الهی بهره‌مند است.

«چون نسخه منسوخه دولت بهیه صفویه به کلک سعی چند ره، جندره (روشن کردن نوشته محوشده) گشته، جز آیه حرمان از کتابه (کتیبه) طاق هرمان (هرمها) رواق آن خوانده نمی‌شد و انتقال سلطنت از آن دودمان والا به مدلول ما ننسخ من آیه او ننسها نات بخیر منها او مثلها به خامه تقدیر، تحریر یافته بود، آن حضرت که به دادار بنده‌پرور توکل و بر کل علایق ترکل (لگدزدن) کرده، از روی بی‌نیازی پشت پا بر دست (مسند) زده، سر به افسر سروری فرود نمی‌آورد، از راه امعان نظر و مصلحت‌بینی وجوه اعیان و صدور سپاه و رئوس و اذنان ممالک و بادیه‌نشینان مسالک و أجلاء و أخلاء (دوستان) و امراء و احشام (چاکران) ذوی‌الاعتلاء فأولئک لهم الدرجات العلی و عقلائی معاقل (پناهگاه‌ها) و شرفای قواعل (رؤسای عشایر) و اصحاب محافل و ارباب محافل (کشتزارها) و سران جحافل (لشکرهای بزرگ) و کافه کفات و دهات دهات و رعای رعیه و برایای (پاکان) بریه (آفریدگان) را به دربار فلک‌قرین لازالت سدنه سده السنیه مستخدمه للسلطین احضار و درباب سلطنت

ایران و أمرهم شوری بینهم محفل آرای شورای کبری و مستقدح (افروزنده) زناده (آتش زند) آراء و منکشف اسرار سرایر و مستنطق اکابر و اصاغر گشته، همگی متفق‌القول و متحدالقلب به عرض رسانیدند که از نجوم سما تا تخوم (زیر زمین) ارض، اطاعتت بر همه فرض و نعمتت بر همه قرض است» (همان: ۳۷۰-۳۶۸).

متن بالا روایت سرنگونی حکومت صفویه و آغاز رسمی سلطنت نادرشاه است. در این نوشته چند نکته اهمیت دارد: ۱) نویسنده با ذکر صفت‌های «منسوخه» و «بهیه» که در این بافت با هم تضاد دارد، از ظرفیت «روابط معنایی واژگان» برای القای حس ضرورت تغییر حکومت صفویه، ضمن رعایت احترام برای آن سلسله، استفاده کرده است؛ ۲) نویسنده دولت صفویه را به نوشته‌ای مانند کرده که خط‌های آن پاک شده و کوشش‌های چندباره برای مرئی‌کردن نوشته‌های آن، ناکام مانده است. وی از کسی که چنین کوششی کرده، نام نبرده و با نام‌شخص آوردن فاعل کوشیده است چنین القا کند که فاعل این امر (نادر) آنچنان آشکار است که نیازی به معرفی ندارد. هدف غایی نویسنده از این کار، مبراکردن دامان نادر از اتهام براندازی است؛ بالعکس نادر بارها کوشیده است که این سلسله را نجات دهد! ۳) استرآبادی با بهره‌گیری از روش قصر، کوشیده است چنین القا کند که حکومت صفوی ناگزیر باید سرنگون می‌شد؛ ۴) نویسنده به‌جای اذعان به سرنگونی حکومت صفویه، عبارت «انتقال سلطنت از آن دودمان والا» را در سخن خویش آورده است؛ بدین ترتیب وی با بهره‌مندی از روش «حسن تعبیر»، به تلطیف سخن خویش پرداخته است؛ ۵) نویسنده کوشیده است با بهره‌مندی از بینامتنیت قرآنی، حکومت‌های صفویه و افشاریه را به آیات قرآن تشبیه کند و هر دو را محترم بشمارد؛ ولی حکومت صفویه از نوع آیات منسوخه است و حکومت افشاریه از نوع آیات ناسخه. هر مخاطب باورمندی بر این پندار است که آیه‌های ناسخ (افشاریه) بر آیه‌های منسوخ (صفویه)، رجحان دارد؛ ۶) استرآبادی تغییر حکومت را امری مقدر برشمرده است؛ ۷) استرآبادی کوشیده است نشان دهد نادر به هیچ‌روی به دنبال سلطنت نبوده است؛ مثلاً وی با استفاده از استعاره «ترکل» (لگزدن)، حس اوج بی‌اعتنایی نادر به پادشاهی را به‌گونه‌ای تصویری به مخاطب القا کرده است؛ ۸) ممکن است برای مخاطب این پرسش پیش آید که اگر نادر آنچنان از پذیرش پادشاهی گریزان بود، چرا بدان تن داد؟ نویسنده «امعان نظر و مصلحت‌بینی» نادر را برای پاسخ بدین پرسش مقدر آورده است؛ ۹) استرآبادی برای اینکه القا کند انتخاب نادر به پادشاهی، تصمیمی همگانی و مشروع است، ضمن استفاده از «عبارت‌بندی افراطی» در برشمردن طبقات گوناگون مشارک در این امر (وجوه اعیان، صدور سپاه و...) کوشیده است با بهره‌گیری از بینامتنیت، برگزاری جلسه مشورتی دشت مغان را در راستای عمل به سفارش قرآنی «و أمرهم شوری بینهم» جلوه دهد؛ ۱۰) در پایان این بند، نویسنده - آشکار و پنهان - فرمانبرداری از نادر را فریضه دانسته است.

۲-۲-۲ بافت بینامتنی

پیشامتن‌هایی که در متن‌های کهن تاریخی فارسی کاربرد دارد، بیشتر قرآن کریم و آیات و روایات مأثوره از معصومان^(ع) است. افزون‌بر آن، این متن‌ها انباشته از شعرها و ضرب‌المثل‌های فارسی و عربی است.

۲-۲-۱ آیات قرآن کریم و احادیث

صفحه‌ای از کتاب نیست که آیه‌ای از قرآن یا کلامی از معصومان^(ع) در آن ندرخشد. هدف او از این کار افزون‌بر پاسخ به نیازهای معنایی و محتوایی متن، از یک‌سو اقناع مخاطب است؛ از سوی دیگر هنرنمایی ادبی. در ادامه به

یک نمونه از کاربرد آیات و احادیث در این کتاب اشاره می‌کنیم:

«پس ایلبارس خان (والی خوارزم) از خوارزم رزم‌خواه گشته بعد از ورود موکب والا به خارج قلعه هزار اسب با چند هزار اسب‌سوار بسل (شجاع)، بسلا لهم (وای بر آنان) به سل (کشیدن) سیف دلاوری پرداخته، توسن مناقدت (مناقشه) و مناهدت (جنگ) برانگیخت. از این طرف نیز مبارزان به بسمل (ذبح) نمودن اعدا بسمله (بسم‌الله گفتن = آغاز) کرده، هریک از جام ظفر بس مل گلرنگ نوشیدند که «إنا أعطیناک الکوثر» و فصل‌به‌فصل اقامت رسم دلیری کرده به نحر اعدا کوشیدند که «فصل لربک و انحر» و کروویان گروه‌گروه مزده فتح دادند که «إن شائنک هو الأبتیر» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۵۲۰).

در این نمونه، هم شاهد هنرنمایی نویسنده هستیم و هم بهره‌مندی آگاهانه وی از متن غایب. استرآبادی به زیبایی سوره‌ای از قرآن کریم را با پیوندهای لفظی و معنایی در دل بندی از متن کتاب خویش قرار داده است: برقراری مناسبت لفظی میان بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم با واژه‌های بسل، بسلا لهم، سل و بسمل؛ مناسبت معنایی بین آیه نخست با نوشیدن مل گلرنگ از جام ظفر؛ مناسبت لفظی میان آیه دوم و الفاظ فصل‌به‌فصل و نحر و سرانجام مناسبت معنایی بین آیه سوم و مفهوم کلی عبارت، یعنی نابودی دشمن.

۲-۲-۲-۲ ضرب‌المثل‌ها و شعرهای عربی

«چون خداوند بی‌چون جل شأنه ماشطه (آرایشگر) سایه آن جناب را... شانه‌کش طره پریشانی ایام ساخت، نخست به حکم

سافر فإن الليث لم ا غاب عن غاب حواه أشبع الأشبالا

برای اخمداد (خاموش کردن) شرار شرار (شرها)... با فوجی موج روان‌تر از آب به آن سمت روان شد» (همان:

۱۸۴).

استرآبادی گاه انگیزه‌های پنهانی برخی از رویدادها را غیرمستقیم بازگو می‌کند؛ از جمله در مثال بالا، هرچند در غالب واژه‌ها و جملات فارسی، دفع اشارار را هدف حمله نادر به مشهد برمی‌شمرد، با بهره‌گیری از بیتی عربی، به انگیزه اقتصادی این جنگ هم اشاره می‌کند: شیر از بیشه خود دور می‌شود تا شیربچگان را سیر کند!

۳-۲-۲-۲ ضرب‌المثل‌ها و شعرهای فارسی

«از راه امعان نظر و مصلحت‌بینی، وجوه اعیان و صدور سپاه... را به دربار... احضار و دریاب سلطنت ایران... محفل‌آرای شورای کبری... گشته، همگی متفق‌القول و متحدالقلب به عرض رسانیدند که از نجوم سما تا تخوم (زیر زمین) ارض، اطاعتت بر همه فرض و نعمتت بر همه قرض است؛ بیت:

تا ز میخانه و می نام و نشان خواهد بود سر ما خاک ره پیر مغان خواهد بود»

(همان: ۳۶۹ و ۳۷۰)

در این نمونه، سخن از اجتماعی است که در دشت مغان برگزار شد و در آن نادر به پادشاهی ایران انتخاب و به حکومت صفویه خاتمه داده شد. استرآبادی برای آنکه وجوب اطاعت همگان از نادر را در جان مخاطب استوار کند، شعری از خواجه را در متن خویش جای داده است. او نادر را «پیر مغان» خوانده و تلویحی، خود و دیگران را سرمستانی دانسته است که همواره خود را سرسپرده آن پیر می‌دانند. استرآبادی در پیر مغان خواندن نادر، افزون‌بر آنچه گفتیم به مفهوم ایهامی واژه مغان، یعنی دشت مغان، مکان تاجگذاری نادر هم توجه داشته

است؛ نادر از این نظر نیز پیر مغان است!

۲-۳ سطح تبیین

تبیین سومین مرحله از مرحله‌های تحلیل گفتمان انتقادی است. این سطح «به توضیح چرایی تولید چنین متنی از میان امکانات مجاز موجود در آن زبان برای تولید متن در ارتباط با عوامل جامعه‌شناختی، تاریخی، گفتمان، ایدئولوژی و قدرت و قراردادهای و دانش فرهنگی اجتماعی می‌پردازد» (آفاگل‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۹). تلاش نادر برای بازتعریف جدیدی از مناسبات قدرت به نفع خویش و در مقابل، کوشش عوامل خارجی و داخلی برای مقاومت در برابر این بازتعریف، از لایه‌های پنهان کلام استرآبادی درک می‌شود؛ همانگونه که به بزرگ‌ترین ویژگی ایدئولوژیکی آن دوره، یعنی تغییر مذهب رسمی و دلایل آن، از همین طریق می‌توان رسید:

۲-۳-۱ روابط قدرت

در حوزه تحلیل گفتمان دو نگاه به قدرت وجود دارد؛ یکی نگاه فوکوست که برپایه آن قدرت نیرویی فراگیر و روابط مقارنی است که همه سطوح اجتماع را در سیطره خود می‌گیرد و هم‌زمان بر فرماندار و فرمانبردار مسلط است؛ به اجتماع ساخت و نظم می‌بخشد و در اختیار هیچ طبقه اجتماعی، طیف یا گروه خاصی نیست. قدرت از دید فوکو (۱۳۷۰: ۳۳) «هرگز در جایی متمرکز نمی‌شود؛ هرگز در دست کسی قرار نمی‌گیرد و هرگز به‌عنوان کالا یا بخشی از دارایی به ضبط در نمی‌آید. قدرت به خدمت گرفته می‌شود و از طریق یک سازمان شبکه‌وار عمل می‌کند و نه تنها افراد در میان شبکه‌ها در رفت‌وآمد هستند، بلکه آنها همیشه در موقعیتی هستند که به‌طور هم‌زمان قدرت را هم تحمل و هم اعمال می‌کنند». فرکلاف دیدگاهی سنتی‌تر به قدرت دارد که برپایه آن، جامعه به دو قطب فرمانروا و فرمانبردار تقسیم می‌شود. در این دیدگاه قدرت چیزی است که در اختیار بعضی هست و در اختیار بعضی دیگر نیست (رک: آفاگل‌زاده و غیثیان، ۱۳۸۶: ۴۴؛ فوکو، ۱۳۷۰: ۳۳؛ محسنی، ۱۳۹۱: ۶۶).

فرکلاف درباره رابطه گفتمان و قدرت بر این باور است که «قدرت از یکسو دارای عملکرد است و این کنش در گفتمان تجلی می‌یابد و ازسویی دیگر روابطی از قدرت در پس پرده گفتمان پنهان است. در هر دو حالت قدرت در مبارزات اجتماعی پیروز می‌شود. در خصوص نقش قدرت در گفتمان باید به این نکته اذعان داشت که گفتمان به‌مثابه میدانی است از مبارزات قدرت» (ارجمندی، ۱۳۸۹: ۱۶).

ساختار حکومتی دوره افشاریه مبتنی بر نظام ارباب رعیتی (فئودالی) بود. «دولت نادرشاه نمونه بارزی (تیبیک) از یک حکومت استبدادی نظامی - فئودالی بود» (اشرفیان و آرونو، ۱۳۵۶: ۱۱۵). در این ساختار چند طبقه اجتماعی اهمیت داشتند و در ساختار قدرت، نقش‌آفرینی می‌کردند. «مؤثرترین و ممتازترین آنها اشراف نظامی - فئودال قبایل چادرنشین و نیمه‌چادرنشین بودند» (اشرفیان و آرونو، ۱۳۵۶: ۱۱۸-۱۲۰). دسته دوم حاکمان محلی بودند. نادر علی‌رغم نیازی که به این دو طبقه داشت، هم از بیم وامداری آنان به صفویان و هم برای تثبیت سیطره خویش بر ولایات گوناگون، «می‌کوشید که خاندان‌های حکام محلی، یعنی خوانین و نمایندگان اشراف نظامی قبایل مختلف چادرنشین و نیمه‌چادرنشین ایران را از بین ببرد... تقسیم‌کردن و کوچ‌دادن قبایل، مصادره مایملک آنها، انتصاب نماینده اشراف چادرنشین یک قبیله به امیری قبیله دیگر، همه‌وهمه تدبیرهای سیاسی بودند که نادر به‌منظور تحدید نفوذ اشراف چادرنشین در حق آن دسته از قبایلی که در اقشار بالای هیأت حاکم نفوذی همپای قبیله افشار داشتند، اعمال می‌کرد» (همان: ۱۲۸). سومین گروه مهم طبقه اثرگذار، قشر بالای روحانیان شیعه

بود. «نادر برای اینکه به کوشش‌های روحانیان برای احیای سلطنت خاندان صفوی و سایر عملیات خصمانه آنها خاتمه دهد، لازم دانست که نفوذ آنها و موقعیت سیاسی و اقتصادی‌شان را از بین ببرد» (همان: ۱۳۲). طبقه چهارم، دیوان‌سالاری (بروکراسی) کشوری حکومت مرکزی و محلی بود. نادر پیش از رسیدن به پادشاهی بسیاری از دیوانیان صاحب‌نام گماشته صفویان را از کار برکنار کرد.

۲-۳-۲ ایدئولوژی

ایدئولوژی یکی از سه کلیدواژه ثابت در همه رویکردهای تحلیل گفتمان است. نخستین بار دستوت دوتریسی اصطلاح ایدئولوژی را به معنی علم افکار یا مطالعه چگونگی صحبت کردن و فکرکردن به کار برد. این اصطلاح بعدها، به‌ویژه در نگاه مارکسیست‌ها معنی منفی خودآگاه دروغین یافت. برپایه این کاربرد منفی، نوعی قطب‌بندی میان «ما» و «آنها» پدید آمد؛ به این معنی که آنچه «ما» داریم، دانش حقیقی و آنچه «آنها» دارند، ایدئولوژی است (رک: آفاگل‌زاده و غیثیان، ۱۳۸۶: ۴۶ و ۴۷).

به باور فرکلاف ایدئولوژی هم در ساخت‌های زبانی و هم در رویداد زمانی (تاریخی) بازتاب دارد و جایگاه بدیل برای ایدئولوژی می‌تواند خود رویداد گفتمانی باشد. او معتقد است ایدئولوژی در متن نهفته است؛ با وجود این، گرچه رد پای فرایندها و ساخت‌های ایدئولوژیکی در صورت و محتوای متون وجود دارد، خوانش آن تنها از خود متن ممکن نیست (رک: ارجمندی، ۱۳۸۹: ۱۵). به باور او ایدئولوژی عناصری اساسی در فرایند مسلط‌شدن گروه‌های اجتماعی خاص است: «به نظر فرکلاف، گروه‌های اجتماعی زمانی می‌توانند این بهره‌ها را از ایدئولوژی‌ها ببرند که آنها را «طبیعی جلوه دهند»؛ یعنی آنان را به‌عنوان اموری «ناایدئولوژیک» مشخص و معرفی کنند. اینجاست که فرکلاف اعلام می‌کند که مقصود اصلی تحلیل گفتمانی که واجد اهداف «انتقادی» است، باید «غیرطبیعی‌ساختن» آن چیزی باشد که طبیعی جلوه داده شده است؛ اما هر تحلیلگر یا هر محققی که در چارچوبه تحلیل گفتمان انتقادی به کار مشغول است، باید به‌خوبی از این امر آگاه باشد که با نقدی که ارائه می‌دهد، خارج از گفتمانی که در حال تحلیل آن است، قرار نمی‌گیرد. اگر محقق از این امر آگاهی نداشته باشد، برداشتی را که از تحلیل گفتمان دارد، در معرض شک و شبهه قرار می‌دهد. محقق تحلیل خود را بر ارزش‌ها، هنجارها، قوانین و حقوق مبتنی می‌سازد. او نباید فراموش کند که اینها خود برآیندهای تاریخی گفتمان هستند و اینکه جهت‌گیری او بر حقیقت مبتنی نیست؛ بلکه خود برآمده از فرایندی گفتمانی است» (جهانگیری و بندرریگی‌زاده، ۱۳۹۲: ۷۹ و ۸۰).

ون‌دایک درباره ایدئولوژی گفته است: «ایدئولوژی‌ها اعتقادات بنیادینی هستند که بنیان بازنمایی‌های اجتماعی گروه را شکل می‌دهند. آنها به‌عنوان طرح‌واره گروهی که هویت این گروه را تعیین می‌کند، در حافظه اجتماعی جای می‌گیرند. گزاره‌های بنیادینی که محتوای این طرح‌واره را پر می‌کنند، بر فراگیری دانش‌ها و نگرش‌های گروهی سایه می‌افکنند و از این رهگذر به‌صورت غیرمستقیم، بر انگاره‌های شخصی‌ای که اعضای گروه درباب رویدادهای اجتماعی سامان می‌دهند، تأثیر می‌گذارند. این انگاره‌های ذهنی، بازنمودهایی هستند که کردار اجتماعی از جمله تولید و درک گفتمان را کنترل می‌کنند؛ بنابراین به‌واسطه یک چنین طرح نظری پیچیده‌ای است که می‌توان ایدئولوژی‌ها را به‌عنوان صورت‌هایی از شناخت اجتماعی خرد با کردار اجتماعی و گفتمان در سطح خرد و همین‌طور تعامل از یک‌سو پیوند داد و ازسوی دیگر در سطح کلان این ایدئولوژی‌ها را با گروه‌ها، روابط

گروهی، نهادها و سازمان‌ها، قدرت و سلطه پیوند داد» (وندایک، ۲۰۰۰: ۸۶؛ به نقل از ارجمندی، ۱۳۸۹: ۱۴).

بیشتر گفتیم که صفویان با رسمی کردن مذهب تشیع، ایدئولوژی‌ای سوای آنچه پیش از آنان و نیز آنچه هم‌زمان با آنان در ممالک اسلامی رایج بود، اتخاذ کردند. هنگامی که نادر به‌طور رسمی به پادشاهی رسید، در همان قوریلتا یا شورای تشکیل شده در دشت مغان، یکی از شرط‌های پذیرفتن سلطنت را رسمی شدن مذهب تسنن و الزام ایرانیان به دشنام‌دادن به بزرگان اهل سنت اعلام کرد. نادر با این کار به دنبال حذف مذهب تشیع نبود؛ بلکه می‌خواست با تقریب بین دو مذهب، هم اختلافات داخلی را حل کند و هم رابطه ایران با ممالک اسلامی، به‌ویژه دولت عثمانی بهبود یابد؛ بر این پایه نامه‌ای پنج بندی برای سلطان عثمانی فرستاد:

«اول اینکه... چون ایرانیان در فروعات... از ... احکام بارعه حضرت «صادق» علیه‌السلام، اختراق (میوه‌چیدن) مسائل کافی و از... اجتهادات آن جناب، انتشافی (برخوردارشدن) شافی می‌کنند، مشعب (راه) صائب او را خامس مذاهب دانند... دوم اینکه رکنی از ارکان مسجدالحرام به ائمه این مذهب اختصاص یابد... سوم اینکه... گماشتگان آن دولت والا با حجاج ایران به طریق حاج مصر و شام، سلوک مسلوک داشته... چهارم اینکه فرمانی از طرفین در باب تحریر (آزادی)... اسرا... تحریر یابد... پنجم اینکه در تختگاه دولتین، وکیلی از حضرتین... مقیم باشد» (استرآبادی، ۱۳۴۱: ۵۹۶-۵۹۹).

دو بند نخست درخواست‌های نادر بسیار تأمل برانگیز است: نخست افزایش مذاهب رسمی از چهار به پنج با پذیرش مذهب جعفری در کنار چهار مذهب رایج اهل سنت و دوم تخصیص یکی از ارکان مسجدالحرام به پیروان مذهب جعفری. تأمل در این دو بند و آنچه پیشتر وی در قوریلتای مغان، پیش شرط پذیرش سلطنت قرار داده بود (دشنام‌دادن به خلفا و تبعیت از خلفای راشدین)، نوع نگاه او را به مذهب کاملاً آشکار می‌کند؛ همین نکته است که برخی بر آن باور بوده‌اند که نادر در پی ایجاد مذهبی جدید بوده است. مفتیان عثمانی این دو درخواست چالشی نادر را نپذیرفتند.

برپایه آنچه گفتیم نادرشاه، هم در ساختار قدرت و هم در ایدئولوژی حاکم تغییراتی ایجاد کرد. به نظر می‌رسد نادر این تغییرات را، صرف‌نظر از نتایج آن، هوشمندانه اعمال کرده باشد. طبقات نظامی-ارباب رعیتی، حاکمان محلی، دیوانسالاران و روحانیان، در طول دوران صفویه چنان قدرتی به دست آورده بودند که هر یک فراخور جایگاه خود، نقشی اساسی در امور مملکتی ایفا می‌کردند. نادر به‌درستی پی برده بود که بازگذاشتن دست این ارکان قدرت ممکن است برای او دردسرساز شود؛ از این رو محدودکردن دامنه نفوذ این طبقات را به‌طور جدی پی‌گرفت. کار نادر در محدودکردن قدرت سه طبقه نخست، چندان دشوار نبود؛ اما کاهش دامنه نفوذ روحانیان با توجه به جایگاه معنوی آنان، کار آسانی نبود. نادر برای اینکه این کار را هم میسر کند، تغییر مذهب رسمی را بهترین راهکار دانست. به همین سبب در نخستین روز تاجگذاری در کنار چند شرطی که برای پذیرش سلطنت، پیش روی انتخاب‌کنندگان قرار داده بود، شرط‌های مذهبی را که مهم‌ترین تغییر مذهب بود، اعلام کرد. نادر که خود «شیعه و شیعه‌زاده بود» (شعبانی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۲۷۹)، هوشمندانه می‌دانست که با این کار به چند هدف مهم خواهد رسید: محدودکردن قدرت روحانیان، کاستن از وابستگی اعتقادی مردم به صفویان، کاهش تنش‌های مذهبی داخلی، دفع خطر همسایگان سنی و غیره.

۳- نتیجه گیری

بررسی دره نادره از نظر واژگان نشان داد که ویژگی‌های مدنظر رویکرد فرکلاف در چارچوب ارزش‌های گوناگون صوری در این متن وجود دارد؛ چنانکه در این متن واژه‌های بسیاری بر ارزش تجربی واژگان (عبارتبندی دگرسان یا مخالفت‌جویانه، عبارتبندی افراطی و روابط معنایی اصلی)؛ ارزش رابطه‌ای واژگان (حسن تعبیر) و ارزش بیانی واژگان (استعاره) دلالت دارد.

در مطالعات دستوری نمونه بررسی شده، از نظر فرایندهای فعلی، از ۱۹۶۰ فعل به کار رفته، ۱۰۴۰ فعل (معادل ۵۳،۰۶ درصد فعل‌ها) به کنش اختصاص یافته است. این امر نشان‌دهنده منفعل نبودن نویسنده در بیان وقایع و جانبدارانه سخن گفتن وی است. با توجه به اینکه دره نادره متنی تاریخی است و در گزارش‌های تاریخی، معمولاً کننده کار مشخص است، تعداد جمله‌های معلوم ۱۸۷۵ و شمار افعال مجهول ۸۵ فعل است؛ همچنین با توجه به اینکه به طور طبیعی در گفتار و نوشتار، جمله‌های مثبت بیش از جمله‌های منفی به کار می‌رود، در دره نادره نیز وضعیت به همین گونه (۱۸۷۰ فعل مثبت در برابر ۹۰ فعل منفی) است. مطالعه بخش نشان داد از مجموع ۱۹۶۰ فعل موجود در این بخش، ۱۷۹۷ فعل، یعنی ۹۱،۶ درصد فعل‌ها، در وجه اخباری به کار رفته است؛ همچنین نویسنده متناسب با محتوای مدنظر خویش، از ابزارهای احتمال و قطعیت بهره برده و وجهیت منظور خود را القا کرده است.

اقتصاد ایران در دوران صفویه و افشاریه، بر کشاورزی مبتنی بوده است. وضع مالیات‌های سنگین توان کشاورزان را می‌گرفت. نادر برای تأمین هزینه‌های لشکرکشی‌های خود، افزون‌بر تکیه بر غنایم، افزایش مالیات را هم مدنظر قرار می‌داد و این امر، روزبه‌روز وضعیت اقتصادی مردم را بدتر می‌کرد. از ویژگی‌های منفی اجتماعی دوره نادر و البته خود او می‌توان توجه وی به افترای سخن‌چینان، گماردن افراد نالایق به جای شایستگان و خشونت و قساوت قلب را ذکر کرد.

پیشامتن‌هایی که در دره نادره کاربرد دارد، بیشتر قرآن کریم و آیات و روایات مأثوره از معصومان (ع) است. افزون‌بر آن، این متن‌ها انباشته از شعرها و ضرب‌المثل‌های فارسی و عربی است. نادرشاه، هم در ساختار قدرت و هم در ایدئولوژی حاکم تغییراتی ایجاد کرد. او پی برده بود بازگذاشتن دست ارکان قدرت (طبقات نظامی - ارباب رعیتی، حاکمان محلی، دیوانسالاران و روحانیان)، ممکن است برای او دردسرساز شود؛ از این رو محدود کردن دامنه نفوذ این طبقات را به جدیت پی گرفت. کار نادر در محدود کردن قدرت سه طبقه نخست، چندان دشوار نبود؛ اما کاهش دامنه نفوذ روحانیان با توجه به جایگاه معنوی آنان، کار آسانی نبود. نادر برای اینکه این کار را هم میسر کند، تغییر مذهب رسمی را بهترین راهکار دانست.

منابع

۱. آفاگل‌زاده، فردوس (۱۳۸۱). مقایسه و نقد رویکردهای تحلیل کلام و تحلیل کلام انتقادی در تولید و درک، رساله دکتری، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
۲. _____ (۱۳۸۳). «روش‌شناسی تحقیق در تحلیل گفتمان انتقادی»، مجموعه مقاله‌های ششمین کنفرانس زبان‌شناسی/ایران، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی، شماره ۱۸۶، ۱-۱۰.

۳. _____ (۱۳۸۵). تحلیل گفتمان انتقادی، تهران: علمی و فرهنگی.
۴. _____ (۱۳۸۶). «تحلیل گفتمان انتقادی و ادبیات»، ادب پژوهی، دوره ۱، شماره ۱، ۱۷-۲۷.
۵. آفاگل‌زاده، فردوس؛ غیاثیان، مریم‌سادات (۱۳۸۶). «رویکردهای غالب در تحلیل گفتمان انتقادی»، زبان و زبان‌شناسی، دوره ۳، شماره ۵، ۳۹-۵۴.
۶. ابراهیمی لیالکل، سارا (۱۳۹۲). تحلیل زیباشناختی دره نادره میرزامهدی‌خان استرآبادی با توجه به نظریه رومن یاکوبسن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشت: دانشگاه گیلان.
۷. ابومحبوب، احمد (۱۳۸۷). ساخت زبان فارسی، تهران: میترا.
۸. ارجمندی، معصومه (۱۳۸۹). توصیف و تبیین برابریابی در ترجمه داستان‌های کوتاه در چارچوب رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی، رساله دکتری، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
۹. استرآبادی، میرزا مهدی‌خان (۱۳۴۱). دره نادره، تصحیح سید جعفر شهیدی، تهران: انجمن آثار ملی.
۱۰. اشرفیان، ک. ز؛ آرونوا، م. ر. (۱۳۵۶). دولت نادرشاه افشار، ترجمه حمید امین، تهران: شبگیر.
۱۱. بهبهانی، مرضیه؛ خاکپور، سیاوش؛ گرجی، مصطفی (۱۳۹۲). «بررسی و تحلیل انتقادی گفتمان رمان سگ و زمستان بلند»، مطالعات داستانی، دوره ۱، شماره ۴، ۲۲-۵.
۱۲. پارسا، سید احمد؛ مهدوی، دلارام (۱۳۹۰). «بررسی نقش‌های معنایی - منظوری جملات پرسشی در غزلیات شمس»، فصلنامه زبان و ادبیات فارسی، شماره ۱۶، پیاپی ۱۷، ۲۹-۵۸.
۱۳. ترکی هرچگانی، الهام (۱۳۹۱). تحلیل گفتمان انتقادی بهارستان جامی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
۱۴. جهانگیری، جهانگیر؛ بندرریگی‌زاده، علی (۱۳۹۲). «زبان، قدرت و ایدئولوژی در رویکرد انتقادی نورمن فرکلاف به تحلیل گفتمان»، پژوهش سیاست نظری، شماره ۱۴، ۸۷-۸۲.
۱۵. حاجی‌زاده، منصوره (۱۳۸۲). تاریخ‌نگاری میرزا مهدی‌خان استرآبادی و تأثیر آن بر تاریخ‌نگاری در دوره‌های زندگی و متقدم قاجاریه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه الزهرا (س).
۱۶. حسینی سروری، نجمه (۱۳۹۳). «تحلیل انتقادی گفتمان قصیده‌ای از سنایی غزنوی»، کهن‌نامه ادب پارسی، ۵ (۱)، ۶۷-۸۹.
۱۷. خیامپور، ع. (۱۳۷۵). دستور زبان فارسی، تهران: کتابفروشی تهران.
۱۸. رجایی، محمدخلیل (۱۳۷۹). معالم البلاغه در علم معانی و بیان و بدیع، شیراز: دانشگاه شیراز.
۱۹. رستمی، فاطمه؛ فراهانی منفرد، مهدی (۱۳۹۱). «بررسی و تحلیل گفتمان امارت‌محور در ظفرنامه شرف‌الدین علی یزدی»، جستارهای تاریخی، شماره ۲، پیاپی ۶، ۴۵-۶۴.
۲۰. رشیدی، صفوراسادات؛ باقری خلیلی، علی‌اکبر؛ پیروز، غلامرضا (۱۳۹۶). «گفتمان‌شناسی چوبک در تنگسیر»، متن‌پژوهی ادبی، ۲۱ (۷۲)، ۳۵-۶۲.
۲۱. رضاپور، جعفر (۱۳۹۲). تحلیل گفتمانی تاریخ بیهقی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، بابلسر: دانشگاه مازندران.
۲۲. سلطانی، سید علی‌اصغر (۱۳۸۳). قدرت، گفتمان و زبان: سازوکارهای جریان قدرت در مطبوعات، رساله دکتری، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
۲۳. _____ (۱۳۸۴). قدرت، گفتمان و زبان: سازوکارهای جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران. تهران: نشر نی.

۲۴. شعبانی، رضا (۱۳۸۸). *تاریخ ایران در عصر افشاریه*، تهران: سخن.
۲۵. صادقی، علی اشرف؛ ارژنگ، غلامرضا (۱۳۵۸). دستور برای سال چهارم فرهنگ و ادب، تهران: سازمان کتاب‌های درسی ایران.
۲۶. عباسی، فاطمه (۱۳۹۴). *تحلیل انتقادی گفتمان غالب در اشعار فروغ فرخزاد براساس نظریه فرکلاف*، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی - تهران مرکزی.
۲۷. عزیزاده، فاطمه؛ حیاتی، زهرا؛ ایشانی، طاهره (۱۳۹۵). «تحلیل انتقادی گفتمان در باب اول بوستان سعدی»، *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، شماره ۴۲، ۱-۳۰.
۲۸. غلامعلی‌زاده، خسرو (۱۳۹۰). *ساخت زبان فارسی*، تهران: احیاء کتاب.
۲۹. فاضلی، محمد (۱۳۸۳). «گفتمان و تحلیل گفتمان انتقادی». *پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی*، دوره ۴، شماره ۵۴-۱۰۷.
۳۰. فتوحی، محمود (۱۳۹۱). *سبک‌شناسی نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها*، تهران: سخن.
۳۱. فخام‌زاده، پروانه (۱۳۷۵). *نقش نهادهای کلامی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
۳۲. فرکلاف، نورمن (۱۳۷۹). *تحلیل انتقادی گفتمان*، ترجمه فاطمه شایسته‌پیران و دیگران، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها.
۳۳. فقیه ملک‌مرزبان، نسرین؛ فردوسی، مرجان (۱۳۹۲). «گفتمان حکومتی در گلستان سعدی»، *پژوهشنامه علوم سیاسی*، شماره ۳، پیاپی ۲۷، ۷-۴۰.
۳۴. فوکو، میشل (۱۳۷۰). «*قدرت انضباطی و تابعیت*». *قدرت فر انسانی یا شر شیطانی*، ویراسته استیون لوکس، ترجمه فرهنگ رجایی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۳۵. فولادی، شهرام (۱۳۹۳). *بررسی جلوه‌های بلاغت در کتاب دره نادره*، رساله دکتری، قزوین: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره).
۳۶. قاسم‌پور، محسن؛ اقبالی، عباس؛ صالح‌پور، مرضیه (۱۳۸۹). «بررسی نمادهای ترادف و تحلیل آن‌ها در تفسیر مجمع‌البیان»، *پژوهشنامه قرآن و حدیث*، شماره ۷، ۱۶۳-۱۸۴.
۳۷. قدسی، محدثه؛ یاحقی، محمدجعفر؛ پورخالقی چترودی، مه‌دخت (۱۳۹۳). «بررسی متن نامه مسعود غزنوی به ارسلان‌خان در تاریخ بیهقی با روش تحلیل گفتمان انتقادی»، *جستارهای ادبی*، سال ۴۷، شماره ۱۸۴، ۷۱-۱۰۳.
۳۸. کرتی، آبراهام (۱۳۹۶). *تاریخ من و نادر، شاه ایران (وقایع‌نامه آبراهام کرتی)*، ترجمه به انگلیسی: جورج بورنوتیان، ترجمه فاطمه اروجی، تهران: طهوری.
۳۹. محسنی، محمدجواد (۱۳۹۱). «جستاری در نظریه و روش تحلیل گفتمان فرکلاف»، *معرفت فرهنگی اجتماعی*، شماره ۳، پیاپی ۱۱، ۶۳-۸۶.
۴۰. مرادپور جغدري، الهام (۱۳۹۴). *سبک‌شناسی لایه‌ای نامه‌های تاریخ بیهقی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، بندرعباس: دانشگاه هرمزگان.
۴۱. مشکوة الدینی، مهدی (۱۳۸۹). *دستور زبان فارسی برپایه نظریه گشتاری*، مشهد: دانشگاه فردوسی.
۴۲. مهدی‌پور، اعظم (۱۳۹۲). *بررسی گفتمان قدرت و زبان در تاریخ بیهقی برپایه رویکرد تاریخ‌گرایی نوین*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، سبزوار: دانشگاه تربیت معلم سبزوار.
۴۳. میرزاییانی، مهین؛ علوی‌مقدم، مهیار، استاجی، ابراهیم؛ شهپرزداد، کتایون (۱۳۹۸). «تحلیل گفتمان انتقادی مفهوم

«قدرت» در دفتر اول رمان روزگار سپری‌شده مردم سالخورده (اقلیم باد) براساس الگوی گفتمانی نورمن فرکلاف»، ادبیات پارسی معاصر، سال ۹، شماره ۲، ۳۶۳-۳۸۵.

۴۴. ناتل خانلری، پرویز (۱۳۷۳). دستور زبان فارسی، تهران: توس.

۴۵. ناصری، زهره‌سادات؛ فاروقی هندوالان، جلیل‌اله؛ ناصری، امین؛ محمدی، ابراهیم (۱۳۹۴). «تحلیل گفتمان انتقادی داستان مرگ بونصر مشکان بر اساس رویکرد نورمن فرکلاف»، علم زبان، دوره ۳، شماره ۴، ۸۵-۱۱۰.

۴۶. واحدی، وحیده‌سادات؛ سیدرضایی، زری‌سادات (۱۳۹۵). «تحلیل گفتمان انتقادی داستان‌های جلال آل‌احمد و سیمین دانشور»، پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی، دوره ۷، شماره ۲۵، ۲۰۳-۲۲۳.

۴۷. وحیدیان کامیار، تقی؛ عمرانی، غلامرضا (۱۳۸۲). دستور زبان فارسی (۱)، تهران: سمت.

۴۸. ون‌دایک، ای. تئون (۱۳۸۲). مطالعاتی در تحلیل گفتمان: از دستور متن تا گفتمان‌کاوی انتقادی، ترجمه پیروز ایزدی و همکاران. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.

۴۹. یارمحمدی، لطف‌الله (۱۳۸۳). گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی، تهران: هرمس.

۵۰. یورگنسن، ماریان؛ فیلیس، لوئیز (۱۳۸۹). نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.

51. Van Dijk, T. (2000). *Ideology and Discourse: A Multidisciplinary Introduction*. retrieved on 05/ 0107 from <http://www.hum.uva.nl/teun> with Blackwell Publishing Ltd.

